304451

ÉPITÉSZETTÖRTÉNETI ÉS ELMÉLETI KÖZLEMÉNYEK

3. szám.

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ÉPITÉSZETTÖRTÉNETI FŐBIZOTTSÁGA

KÉZIRAT

Budapest

1954

Tudományos Akadémia,
Építőipari Müszaki Egyetem.
Budapest, Budafoki-u 4-6.sz.

I/3206. - 250+14 példány - 124 oldal.

É P I T É S Z E T T Ö R T É N E T I

É S

E L M É L E T I

K Ö Z L E M É N Y E K

3. szám.

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ÉPITÉSZETTÖRTÉNETI FÖBIZOTTSÁGA.
KÉZIRAT.
B u d a p e s t
1 9 5 4.

BIBLIOTHECA ACADEMIAE SCIENTIARUM HUNGARICAE
MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA
BUDAPEST

Vargha László:

Magyar népi müemlékek. A népi müemlék fogalma és jellege.

/Akadémiai felolvasó előadás./

Nemzeti értékeink, haladó hagyományaink megőrzése, fokozottabb megbecsülése nemcsak közmüvelődési életünk szerves tényezője, dè egyben, végső fokon, a jövő épitését is szolgálja. Nemzeti értékeink sorában müemlékeink, müvészeti alkotásaink népünk épitőtevékenységét, müvészi alkotó készségét jelentik és bizonyitják. Fokozottabb mértékben áll mindez a népi épitészet emlékanyagára. A népi épitészet sajátos és változatos, gazdag és müvészi alkotásai a népiség történeti megismeréséhez, a hagyományos rend szerint alakult életforma, a népi épitőtevékenység, a népi diszitőmüvesség szempontjából egyaránt jelentős és nélkülözhetetlen adatokkal szolgálnak. A nép ösztönös és tudatos épitőkészsége mintegy keretet alkot életéhez, mindennapi tevékenységéhez, sokkal nagyobb mértékben és sokkal mélyebb hatással, mint bármely más társadalmi osztálynál. Mindezeknek a felismerése - az öntudatra ébredt, a felszabaditott parasztság épitészeti emlékanyagának szélesebbkörü megismerése - egyre nagyobb, igazabb és hatékonyabb értékelést követel meg a népi épitészeti alkotásokkal szemben. A tárgyilagos és módszeres megismerés, a rendszeres tudományos kutató munka mellett, s ezzel egyidejüleg, a korszerüen értelmezett müemléki értékelést természetesen a fokozottabb felelősség vállalás és a megmentés, a megtartás iránti kötelezettség követi.

A magyar népi épitészet egészének a tárgyalásával - jelen esetben - természetesen nem foglalkozhatunk. A módszeres tudományos kutató és feldolgozó munka ismételt és hangsulyozott követelménye mellett, - a továbbiakban - a magyar népi müemlékek kérdéseit vesszük részletesebb vizsgálat alá.

A népi müemlékeink intézményes védelmét, megmentését, biztositását és fenntartását a 13 / 1949. tvr. irja elő. A tvr. V. f. 17. §. ugyanis kimondja, hogy "... müemlék a földben, I/3206. Bné

vagy a föld felszinén levő minden olyan épitmény /épület, épületrész, földmü/ és tartozéka, amely/et/ kiemelkedő történeti, régészeti, képzőmüvészeti, iparmüvészeti vagy n é p r a j z i jelentőségü..."

A rendelet alapján tehát a müemlékekkel kapcsolatos további rendelkezések a népi müemlékekre általánosságban és részleteikben is természetszerüleg vonatkoznak.

E rendelkezések közül elsősorban:

1./ a népi müemlék felkutatásának, vizsgálatának szüksége és kivánalma;

2./ a népi müemlék megmentése és fenntartása a legfontosabb követelmények, illetve feladatok.

A népi müemlék nyilvántartása és fenntartása munkálatait közvetlenül megelőző, s a folyamatos feltáró, gyüjtő és kiválasztó /értékelő/ munka természetesen bizonyos szempontok tisztázását kivánja meg.

A népi müemléknek a tvr.-ben közölt megfogalmazása, hogy népi müemlék minden néprajzi jelentőségü épitmény /épület, épületrész, földmü, stb., müemlékké nyilvánitása egyidejü feltételezésével/ természetesen nem jelentheti a pontos és részletes, a gyakorlati életben megkivánható meghatározást.

A népi müemlék fogalma - a néprajzi jelentőségü épitmény, a népi müemlék körébe sorozható épitmény - megállapitásával egyidejüleg tehát a fogalomkör további részletes kibővitése, részletes felsorolása is elengedhetetlenül szükséges. Mielőtt azonban a népi müemlék fogalmi körének a bővebb körülirását, megvonását, ha csak nagy vonalakban is megkisérelnénk, elsősorban a néprajzi jelentőségü épitmények kérdését kell megvizsgálnunk. A néprajzi jelentőségü épitmények természetesen a sokkal szélesebb sikon álló és sokkal tágabb horizontu népi épitészet keretébe tartoznak, már eleve feltételezhetően ugyanis, hogy nem minden egyes, a népi épitészet körébe tartozó épitmény egyuttal néprajzi jelentőségü is.

Mielőtt tehát a népi müemlékek fogalmát, a népi müemlék fogalmi körének vizsgálatát megkezdenénk, meg kell állapitanunk:

1./ mi a népi épitészet, /a népi épitészet meghatározása/;

2./ mi tartozik a népi épitészet körébe, /a népi épitészet felsorolása/.

Mindezeknek a kérdéseknek a vizsgálata után térhetünk csak át, a népi müemlék fogalma meghatározására, s a továbbiakban a népi müemlékek kiválasztásánál követendő alapszempontok vizsgálatára és megállapitására.

Az emberi települést főként természeti, földrajzi, gazdasági, történeti szempontból vizsgálva, a néprajztudomány jelentős feladatot tölt be. A település és az épületek ősi tipusainak a vizsgálata, tanulmányozása - az emberi alkotásoknak a sorsa - elsősorban néprajzi tényezőktől függ. Megfigyelésük, gyüjtésük, kutatásuk, rendszerbefoglalásuk és magyarázásuk tehát elsősorban a néprajztudomány feladata.

A magyar néprajztudomány mindamellett adós maradt - kevés kisérlettől eltekintve - a néprajzi jellegü épitmények - a népi épitészet - fogalmi körének a megállapitásával.

A néprajzi jellegü épitmények - a nép ösztönös épitőtevékenységét jelentő alkotások - részletes felsorolása természetesen még a "fogalmat", a népi épitészet lényegét, sem határozhatja meg, inkább csak elősegitheti annak közelebbi megismerését, bizonyos jellemző tulajdonságokat elénktár, s bizonyos jelenségeket leválaszt, kirekeszt e fogalomkör területéről.

Bátky Zsigmond, a magyar népi épitészet jeles kutatója sem foglalkozott ezzel a kérdéssel. Alapvető tanulmányában /Épitkezés. Magyarság Néprajza. I./ a népi épitészet ősi tipusait, fejlődését, s részben az alakulását vette vizsgálat alá, de a népi épitészet fogalmi körének a meghatározásával - sajnálatra méltóan - nem foglalkozott.

Viski Károly, másik kiváló kutatónk, jeles néprajztudósunk, a "ház-"ról szólva /Diszitőmüvészet. Magyarság Néprajza. II./ az anyag, a technika, a forma, a diszitmény - e négy alkotóelem, a népi diszitőmüvészet elengedhetetlenül szükséges alkotóelemei - együttes szerepét és jelentőségét, összhangját vizsgálta, a különböző tárgycsoportok áttekintése során.

I/3206. Bné

Az olyan sommás és inkább eszmei közlések, semmint meghatározások, megállapitások, mint pld.: "... a paraszthéz szelleme, a teremtő mozdulat, ami minden népi alkotásra jellemző...", a népi épitészet fogalmát, fogalmi körét, annak meghatározását, jóformán alig érinthetik.

A népi épitészet kérdésének a vizsgálatánál,s elsősorban a népi müemlékvédelem fogalmi körének a megállapitásánál azonban, erre a meghatározásra eszmei - tudományos - és gyakorlati - védelmi - szempontból egyaránt szükség van.

A néprajztudomány - a néprajz körébe tartozó egyes szakcsoportok - eddigi eredményeit is figyelembevéve, a népi épitészet meghatározását, eddigi kutató- és gyüjtőmunkánk alapján, a következőkben kisérelj ük megállapitani:

A népi épitészet alatt a nép /a parasztság/ életformájából adódó, annak megfelelő és azt szolgáló, a népi közösség hagyományos épitőkészségének megfelelően emelt alkotásokat értjük.

A népi hajlékot /épületet/ rendszerint saját maga, vagy közösségben /kaláka, segitség/, manapság már leginkább falusi kis mesterek közreműködésével együtt, a saját szükségletére épiti. A népi épitészet esztetikája - az anyag, a technika, a forma és a diszitmény összhangja - itt is elsősorban a népi életmód, a népi életforma velejárója és kifejezője.

A népi épitészetnek azonban még ez a sommás megfogalmazása is hiányos lenne, ha ezzel egyidejüleg a népi épitészet körébe tartozó összes épitményeket vizsgálat alá nem vennénk, illetőleg, ha azok - lehető teljes - részletes felsorolását nem kisérelnénk meg.

1./ A népi épitészet természetes alapja és kerete maga a település. Ennélfogva a település különböző formája /és a telekformák/ mint alapvető adottságok, elvi szempontból is, a népi épitészet - a népi épitészet együttese, a falukép vizsgálata - körébe is beletartoznak.

A néprajzi jellegü települések: szórvány település, tanyatelepülés, tanyaközpont, szórványos települési falu, szeres település; csoportos település; soros település, utmenti,

patakmenti, völgyitelepülés; alföldi kertes település; hegyközségi, szőlőbeli település, stb.

A telekelrendezések keretében a csoportos telek és udvar, a soros telek és udvar, a keritett hajlék, a tanyaudvar közelebbi ismerete szükséges, valamint a telek elhatároló épitmények, a keritás, a kapu sokféle és tájanként jellemző megoldása.

A lakóépületek sorába, a paraszti hajlékok csoportjába tartozik a kezdetleges enyhelytől, a védő szárnyéktól kezdődőleg, a fejlett s nagyméretü lakóházig, minden olyan épület, amely az ember, a nép, a parasztság ideiglenes, vagy állandó tartózkodására szolgál, kivéve a gazdasági s nem kizárólag emberi lakást szolgáló épitményeket. Ezeknek a részletes felsorolása tulságos elaprózódást jelentene. Csupán példaként emlitem meg: kunyhó, barlanglakás, veremház, putri, földház, lakóház, nyári konyha, stb.

Gazdasági épületek, gazdasági melléképületek sorába tartozik minden olyan épület, amely a népi életforma szerves járuléka, a népi gazdálkodás, a termelés szükségletét elégiti ki. Ilyenek: a gödör, gabonás verem, hombár, gabonatartó, talpashombár, góré, kástu - a nyugatdunántuli emeletes fakamrák -, szin, fészer, pelyvás, pajta, csür, magtár; a pásztorépitmények: az enyhely, szárnyék, a karám, a veremól, a földól, a nyári állás, akol, hodály, esztrenga, gulyás kunyhó, a nádfalu, nyitott tüzhelyü u.n. vasaló, az alföldi lóól - a tüzelősól -, a tanyaépület; a méhes; az aprójószág óljai: pálinkafőző, a gyümölcs - elsősorban a szilvaaszaló; a halászbeli épitmények; pásztor- és csőszkunyhók, dinnyéskunyhók, kerülőházak, kerülőházak; szőlőbeli hajlékok, szőlőkunyhók, borpince, présház, stb.

A népi épitészet keretében kell megemlitenünk a közösségi épületeket, a közösség által fenntartott épületek egyrészét: cédulaház, csárda, bikaistálló, stb.

Különös figyelmet érdemelnek a már kivesződben lévő népi kismesterségek épületei, mühelyei: kovács, fazekas, timár, kékfestő, gubás, kalapos, szappanfőző mühelyek; a taposó, a kanalas, a szárazmalom, szélmalom, vizimalom, olajütő,

kendertörő malom, ványoló /kalló/, s egyéb műhelyek.

Hasonlóképpen nagy figyelmet érdemelnek az egyházi jellegü épületek: a templom, harangtorony, harangláb, cinterem, kálváris, halottasház, temető, feszület, kegyoszlop, szobor, fejfa, kopjafa, sirkeresztek.

S végül, mintegy kiegészitésként, a kutak változatos sora: bodonkut, káváskut, gárgyáskut, gémeskut, stb.

A népi épitészet körébe tartozó - ebbe a körbe sorozható - valamennyi épitménynél azonban elengedhetetlen követelmény, hogy elsősorban a helyi épitőanyagok felhasználásával, hagyományos épitőkészséggel, a népi életforma számára épüljenek. Mindezek a kivánalmak együttesen és az anyag, a technika, a diszitmény és a forma összhangja adja, adhatja a népi épitészet körébe tartozó összes épitmények népi jellegét.

Az olyan jellegü épületek tehát, amelyek ugyan a népi közösség szolgálatára épültek, vagy annak használatában állanak, pld. tanácsház, kulturház, de azokat nem a nép ösztönös, vagy tudatos épitőtevékenysége hozta létre, nyilvánvalóan csupán másodsorban és erős fenntartással sorozhatók a népi épitészet sorába.

Amint a fentiekből is megállapitható, a népi épitészet körébe tartozó épületek teljes egészükben még nem jelentik, nem jelenthetik, s nem töltik ki annak a teljes fogalomkörét. Számos tényező együttes szerepe határozza meg, állapithatja meg, melyek azok az épületek, amelyek valóban népiek, amelyek valóban a nép ösztönös, vagy tudatos épitőtevékenységének köszönhetik létrejöttüket. Ez a felsorolás azonban nem jelenti és nem is jelentheti, hogy az emlitett népi épitmények teljes egészükben müemlékvédelemben részesüljenek. Kizárólag a teljesség kedvéért tértünk ki erre a részletes felsorolásra.

A népi épitészet meghatározása, illetőleg a népi épitészet körébe tartozó épitmények - talán kissé tulzottnak is vélhető - felsorolása után állapitható meg a népi müemlék jellege, valamint a népi müemlék meghatározása. Ennél az alapvető kérdésnél azonban - ugy vélem - nemcsak a néprajzi, s nem csupán épitészeti, hanem mind a két - alapvetően - fontos szempontot figyelembe kell vennünk.

I/3206. Bné

A népi épitészet vizsgálatával kapcsolatosan ugyanis, állandóan visszatérő sulyos tehertételként jelentkezik - szinte áthidalhatatlan ellentmondásként is hat - az a sajátos kettősség, amely az eddigi tudományos jellegü kutatást is jellemzi.

Az etnográfus, az általános emberi beállitottságu etnológia kereteiből kilépve, egy szükebb - hazai - területre korlátozott - nemzeti - etnográfia területén a "... a népi ember szellemi és lelki magatartásának ..." minden vonatkozásában való felkutatását tüzte ki célul. A sajátos - és sok esetben, mint minden szaktudomány, bizonyos mértékig öncélu - néprajzi szemlélet, természetesen és elsősorban a népi élet tárgyi és szellemi javainak, a nép dologi és szellemi magatartásának az ismeretét, vizsgálatát vonta be kutatása körébe. Ennek megfelelően, a legtöbb kutató, a népiépitészetben is elsősorban az ősi, a sajátos, a primitiv, az általános emberi jelenségeket kereste és vizsgálta. A romantikusabbak, viszont, ezzel ellentétben, az ősi magyar, a sajátosan nemzeti, "az őserejü magyar", vagy az annak vélt jelenségeket figyelték meg, többek között azokat a diszitő formákat, amelyek ötletszerü kiragadása, s kellő kritika nélküli - sokesetben felelőtlen - felhasználása, tudománytalan értékelése, nem egy esetben "uj stilus"-kisérlet szolgálatát is jelentette.

Az előbbiek, elsősorban az etnográfusok, az ősi magyar ház kérdését akarták tisztázni, s a háztipusok megállapitásával, a történeti, a földrajzi, az etnikai, a nyelvi és a müvelődési hatások és kölcsönzések felismerésével és összegezésével tudományszakukat jól és eredményesen is szolgálták. /Gondoljunk itt elsősorban Bátky Zsigmond és Györffy István alapvető munkásságára./

Hozzájárult mindezekhez még az is, hogy az etnográfusok épitészeti szakismeretekkel általában - vagy egyáltalán - nem rendelkeztek, s nem rendelkeznek. Ebből következik a továbbiakban, hogy a néprajzi jellegü tanulmányok az épitészet - az épitészettörténet - számára vajmi kevés eredményt, használható adatot tudnak nyujtani.

I/3206. Bné

Ez a sajátos kettősség, a két tudományág, a két szakterület, a néprajzi és az épitészet szemlélet merev elkülönülése, sok esetben egymással szembenfordulása, az eddigi magyar népi épitészetkutatás nagy kárát, pótolhatatlan veszteségét is jelenti. A népi épitészet átfogó és egyuttal részleteiben is elmélyülő vizsgálata, éppen a néprajzi és az épitészeti feladatánál fogva, együttes és egyidejü néprajzi és épitészeti szemléletü vizsgálatot igényel és követel meg.

Ez a már eredetében is sajátosan kettős, s módszereiben is bizonyos mértékben elkülönülő szemlélet a következő:

1./ A néprajzi szemlélet, a néprajztudomány megkivánta követelmények és módszertani igények teljessége.

2./ Az épitészeti szemlélet, a müszaki és az épitészeti követelmények és módszertani igények teljessége.

A magyar népi épitészet kutatásában kizárólag a néprajztudomány követelményei és módszerei, valamint az épitészeti követelmények és módszerek együttes és maradéktalan alkalmazásával érhető el kielégitő és teljes eredmény.

Sem a néprajzi, sem az épitészeti szemlélet mellőzése, vagy elhanyagolása, egyiknek a másik rovására növelése, megnyugtató és hiánytalan eredményt nem biztosithat.

Mindezeknek - a néprajzi és az épitészeti - szemléletnek a szerves egysége, jelenti a népi épitészeti kutatás és a továbbiakban a népi müemlékvédelem egyedüli biztos alapját.

Az általános néprajzi szemlélet, a néprajzi jelenségek vizsgálata során, a népi épitészetet is elsősorban, mint a hagyományos népi müveltségállomány egyik szerves és jelentős tartozékát vizsgálja. A hagyományos népi müveltségállomány keretében viszont a népi épitészet elválaszthatatlan és szoros kapcsolatban áll magával a népi életformával s annak minden kisérő - és határ - jelenségével. Tehát nem egyes, kiragadott épitmények ötletszerü, társtalan egyedi vizsgálatát jelenti a néprajzi szemlélet. Ellenkezőleg. A településtörténeti, a régészeti, az emberföldrajzi, a társadalmi, a népcsoporti, a gazdálkodási és a diszitőmüvészeti szempontból egy-

aránt átgondolt és egymáshoz is szervesen kapcsolódó, átfogó tanulmányozás az alapvető célkitüzés. Más kérdés azonban,hogy mindezek a szempontok hogyan, milyen mértékben és milyen eredménnyel jelentkeznek az eddigi kutatások és tanulmányok sorában. /Mindezeknek a részletes felsorolása, a fenti szempontok szerinti kritikai ismertetése - jelen esetben - természetesen nem lehet a feladatom./

A néprajzi szakirodalom, az egyes általános jellegü áttekintések, vagy az egyes részletjelenségek vizsgálatánál természetesen - többé-kevésbbé - élt is ezekkel a kivánalmakkal. A lakóház, a nagyobb gazdasági épületek mellett, a kisebb, alárendeltebb gazdasági melléképületek - a kezdetleges pásztorépitményig, enyhelyig - mind helyet találtak a vizsgálódás körében. Tehát valamennyi és minden olyan épitmény, amelyek az épitkezés alapelvein készültek és készülnek. Sok olyan - épitészeti szemléletünknek primitivnek, tulhaladottnak, elvetendőnek tünő - épitményt, mint pld. az állatok egybetartására szolgáló vesszőfonásos, nádfalas szárnyék, karám /idesorolva a szükséges nyersanyag megszerzését, termelését és megmunkálását is/, vagy ezeknek csupán egyes technikai részletét, a néprajzi szemlélet - többek között és joggal - elsőrendü fontosságunak tart. Ezzel szemben a népi épitészet épitészettörténeti vagy népmüvészeti szempontu vizsgálata, ezeket az alapvetően fontos néprajzi kérdéseket és jelenségeket észre sem veszi, vagy tudatosan elhanyagolja, s elsősorban a müvészi megjelenési formát, a felhasználható épitészeti elemeket, a történeti stilusok népi változatait vizsgálja.

Az ősi formák, az alaki és a formatörténeti változások a népi szellem hagyományos megnyilatkozásai. Ezeknek a vizsgálata viszont történeti jellegü és igényü. A néprajz a jelenben is a multat keresi, s a lehető legrégibb időig, s a lehető legszélesebb etnikai térre igyekszik tekintetét kiterjeszteni, a jelen élet szerves és folyamatos vizsgálata mellett. Ez viszont azt jelenti, hogy mindazok a jelenségek, adottságok, amelyeket sok esetben egy földbemélyitett verem, putri, nádkötés, nádfalazat, fakémény, sövénykeritės, keritéshágcsó, guzsolás, fakötés, zsuppkötés, stb. jelent, néprajzilag I/3206. Bné

valóban értékes és sokesetben pótolhatatlan adalék, adat, de épitészeti, épitészettörténeti szempontból esetleg jelentéktelenek és mellőzendőknek is vélhetők. A kiskunsági nádkévés, szövött-, palánkos enyhely, a félig fedett, csorbafedelü cserény és a teljes cserény, elsősorban mint az ősi magyar állattartás szerves tartozéka is már a multté. Ezeknek az ismerete nélkül azonban - Herman Ottó egykor nagy vitát kiváltó elmélete ellenére is - a magyar népi épitészetet nem érthetjük meg. Nagy kára és nagy vesztesége a népi épitészetkutatásnak, hogy a népi müemlékvédelem keretében már korábban, nem nyilt alkalom és lehetőség, a magyar népi állattartás épitményei sorában - többek között - egy-egy jellegzetes cserény megmentésére. Ez azonban a Skansen, a szabadtéri néprajzi muzeum feladatát jelenti, illetve jelenthetné, ha erre még lehetőség nyilna.

De tovább menve, alföldi paraszthazaink XVI-XVIII.-i alaprajzi elrendezéseit és felépitését jól megőrző és magyarázó alföldi szőlőbeli hajlékok is rendkivül fontosak néprajzi szempontból. Elsősorban a nyilttüzelős berendezésükkel, amelyek szakasztott másai az alföldi elpusztult törökhódoltságkorabeli falvak feltárt lakóházai tüzelőberendezéseinek. Az alföldi elpusztult középkori lakóházak vizsgálatánál mindezek már csak épitészettörténeti szempontból is értékesek. Mindamellett ezek, az általában egysejtü - ritkán kétsejtü - kisméretü, kezdetleges tüzelőberendezéssel ellátott szőlőbeli hajlékok, vajmi nehezen helyezhetők akár a polgári jellegü müemlékeinkkel is egy sorba. Néprajzi jelentőségük viszont a hazai, az alföldi középkori és ujabbkori lakóházak vizsgálata szempontjából is vitathatatlanul értékesek.

Felsorolásunkban megemlithetjük még, hogy a müemléki szempontból kevésbbé jelentős vagy teljesen jelentéktelen falusi templom is lehet számottévő értékü néprajzi szempontból, ha annak hatása a népi épitészetben kimutatható, illetőleg, ha azokon kölcsönös hatást megfigyelve, a népi épitészet valamilyen helyi jellegü vagy általánosan is ismert jellegzetessége állapitható meg. A balatonkörnyéki ives tor-

nácu, oszlopos tornácu lakóházak formaelemeit a helyi falusi templomokon ismerhetjük fel. Egyik legszebb példa erre az akalii templom korusa, amelynek szakasztott mása a szomszédos parasztházak tornácain él tovább.

Ugy vélem, ez a pár kiragadott példa is bizonyitja, hogy sok olyan néprajzi jelenség, épitmény, vagy annak csupán egyes részlete igényelheti a tudományos megismerését, vizsgálatát, amelyek más szempontból nem, vagy csupán laza kapcsolatukkal sorolhatók a népi müemlék fogalmi körébe. Más kérdés azonban, hogy az ilyen jellegüek a tudományos dokumentációs munkák keretében, vagy a fenntartandó müemlékeink sorába tartoznak-e, még abban az esetben is, ha néprajzi szempontból teljes értékükeknek ismerjük fel ezeket.

Mindezek alapján, a népi müemlék meghatározásánál, a néprajzi szemlélet - ha csak nagy általánosságban is - a következő alapelvek szerint fogalmazható meg.

A táji /településtörténeti, emberföldrajzi/, népcsoporti /etnikai/, a társadalmi, a gazdálkodási /az életforma/, az épitőanyag, az épitőkészség /a technika/, a müvészeti /a népi diszitőmüvészeti és a történeti stilusok népi változatai/ adottságok együttes vagy különálló jelentősége, szerepe és értéke állapithatja meg a népi épitmények néprajzi szemléletü müemléki jellegét.

A fentiek alapján ugy vélem, hogy a néprajzi épitmények sokfélesége, változatossága, rendeltetése, használata, stb. szerint, minden egyes esetben kivánatos a népi müemléki szempontból figyelembe vehető épitményt megvizsgálni.

A népi épitészet épitészeti - épitészettörténeti - szempontu vizsgálata általában és elsősorban a jelen állapot felmérését, megismerését szolgálja. Elsősorban a puszta tényállás érdekli, az érzékelhető, megfogható anyag és szerkezet, a szépnek ható, vagy annak vélt formák együtteséből adódó épület. Sajnos, sok esetben inkább a felületi vizsgálat, inkább csak a homlokzati élmények lerögzitése, semmint az épület egységének a szemlélete az elsődleges cél. Legtöbbször egyetlen részletét figyelik meg a paraszthéznak, a tornácot, amely

tervező építészeink gyakorlati szemlélete szerint szinte az egyedüli figyelemreméltó, használható építészeti elem. Az építőművészeti értékelés mellett, s annak elvitathatatlan jelentőségét is figyelembevéve, természetesen a népi építészet alapvető kérdéseit, a "mü" létrejöttének legfőbb inditóokát, magát az életformát /a gazdasági életet/, a paraszti ház mindennapi életét nem vették, de nem is vehették figyelembe, hiszen az ilyen szellemü kutatásoknál elsősorban a néprajzi beállitottság hiányzik. Az építészettörténeti - és az általános müvészettörténeti - kutatás mindezideig, az érdeklődés enyhe fölényével, semmint a megértés tárgyilagosságával fordult a népi építészet felé. A "nagy stilusok" népivé válása a müvészettörténet számára a legalsó lépcsőfokot jelentette és jelenti még ma is, de ugyanekkor a nép széles rétegéhez, a polgársághoz, a parasztsághoz eljutott stilusváltozatok elterjedését, utjaik változatosságát, eredetiségét, jelentőségét, "népivé válását", a legalsó lépcsőfokot, nem tették vizsgálat tárgyává. Rendkivül jellemző ennek a felismerése, Fülep Lajos megállapitása, amely szerint mindez "...a müvészettörténelemnek nem eléggé grand art, tulságosan ethnografia, az ethnografiának tulságosan felülről átvett müvészet, nem eléggé népi." /Fülep Lajos: A magyar müvészettörténelem föladata. M.T. Akadémia. II. Közlemények. 2o. 1./

A fentiekben vázolt építészeti - építészettörténeti - szemlélet természetszerüleg a népi építészet értékelésénél - a népi müemlék megállapitásánál is - hasonló szempontokat igényelt és követ. Az építészettörténész, vagy a gyakorló, a tervező építész számára az egykori kiskunsági cserény, az alföldi szőlőbeli hajlék, egy szabadon álló magasra falazott sárfalu gabonás pld. alig jelentős. Nem is szólva azokról a gazdasági melléképületekről, amelyek ismerete és tanulmányozása néprajzi szempontból számottevő jelentőségü, de az építészettörténész számára jelentéktelen tárgyi adalék.

A fentiekre tekintettel - röviden összefoglalva a néprajzi /történeti és társadalomtudományi/ jellegü kutatás és tudományos munka, a népi épitmények müemléki jellegü megállapitása éles ellentétben áll az építészeti szemléletü és elsősorban

a gyakorlati élet követelményeit szem előtt tartó müszaki tudományos kutató munkával, tervező épitészeti munkálatokkal, valamint a népi épitmények müemléki jellegének megállapitása kérdéseivel.

Ez a módszertani kettősség - ez a veszélyes ellentmondás - azonban önmagától megszünik, ha egyforma mély meggyőződéssel, tárgyilagos és minden /a kérdéscsoporthoz tartozó/ jelenségre kiterjedő /néprajzi és épitészeti/ szaktudással vizsgáljuk a magyar népi müemlékek kérdését.

A népi müemlék fogalmának a meghatározásánál, amint erre az előzőekben már rámutattunk, elsősorban a népi épitészet fogalomkörének a tisztázására /a népi épitészet körébe tartozó épitmények megállapitására, felsorolására/ volt szükség. A továbbiakban, ha csak röviden is, az e tárgykörrel kapcsolatos néprajzi és épitészeti - épitészettörténeti alapszempontok vizsgálatára is ki kell térni. Mindezeknek az alapján, figyelemmel a 13 / 1949. tvr. foglalt célkitüzésekre, irányelvekre és feladatokra, a következőkben megkiséreljük megállapitani, hogy mi a népi müemlék.

A népi müemlék alatt, a népi épitészet történeti vagy müvészeti szempontból kiemelkedő jelentőségü épitményeit /épületeit, épületrészeit/ értjük.

A népi müemlék keretébe tartoznak tehát a következő néprajzi jellegü épitmények.

1./ Régészeti jelentőségü néprajzi jellegü épitmény.

A régészeti ásatás során feltárt néprajzi jellegü épitmény. Pld. középkori település paraszthája, kemencéje.

2./ Történeti jelentőségü néprajzi jellegü épitmény.

a./ Minden olyan népi épitmény, amely bizonyos kor - pld. 1848 előtt épült, történeti néprajzi értékü. Ilyen pld. többek között az 1644-ben épült keszthelyvidéki, gyenesdiási szőlőpince, amely egyuttal a régi balatonvidéki boronafalas épitkezés egyik jeles emléke.

b./ Történeti vonatkozásu népi épitmény. A szép számmal ismert emlékek közül csupán Petőfi Sándor kiskőrösi szülőházára hivom fel a figyelmet.

3./ Néprajzi jelentőségü népi épitmény.

a./ Minden olyan népi épitmény, amely bizonyos alaptipusra kiemelkedően jellemző. Pld. az alföldi - középmagyar háztipus, a nyugati magyar - középdunántuli - háztipus, a déli magyar - alsódunántuli - háztipus, az északi magyar - a palóc - háztipus alaprajzilag és szerkezetében érintetlen, változatlan, vagy helyreállitható jellemző példánya.

b./ Minden olyan lakóház, gazdasági épület, amely az alaptipus, az épitőanyag, az épitőszerkezet, a formai megoldás egyidejü, vagy különálló értéke szerint, az egyes tájszerinti jelleget hüen és jellemzően mutatja, és kiemelkedő jelentőségüen őrizte meg. Ilyenek többek között: az alföldi szabadkéményes, nyilttüzhelyes lakóház; a balatonvidéki füstkonyhás, tornácos lakóház; a göcseji fagerendás, zsuppfedeles emeletes kamra, a kastu; a nagykunsági tüzelősól; a göcseji faragott faoszlopos és faragott, festett oromzatos zsuppos lakóház; az egykori szilajállattartás pásztorépitményei, a nomád jellegü pásztorélet épitészeti hagyatékai: az enyhely, a szárnyék, a karám, a hodály, a putri, a kunyhó, stb.

4./ Épitészeti jelentőségü néprajzi jellegü épitmény.

Minden olyan népi épitmény, amely valamely történeti stilus népi változatát, a népivé válás folyamatát jelzi, felhasználja és kiemelkedő jellegzetességgel megőrizte. A magyar barokk, a klasszicista stilus népi változatai számottevő értéket jelentenek, hasonlóképen a romantikus, az eklektikus parasztházainkhoz, amelyeknek stilustörténeti szerepük különösen jelentős.

A régészeti, történeti, néprajzi és épitészeti jelentőségü és vonatkozásu népi müemlékek természetesen sok esetben az egyes rokon tudományszakok szerinti határterületén is állanak. Ebben az esetben az érintett és az érdekelt tudományszakok állásfoglalása, véleménye is nyilván mérvadó.

A népi müemlék kiválasztásánál követendő alapszempontok, irányelvek, az előzőek alapján a következőkben foglalhatók össze.

I/3206. Bnó

Minden olyan épitmény, amely egyrészt a táji adottságokkal együttesen, a hagyományos népi településsel szervesen és elválaszthatatlanul kapcsolatban áll; amely valamely tájképi jelenség kiegészitő tartozéka; amely eredeténél és rendeltetésénél fogva a népi életforma hiánytalan és jellemző kifejezője, alkotó része; amely a táji épitőanyag és a hagyományos épitőkészség /szerkezet/ jellemző és kiemelkedő tipusa vagy példája; amely a müvészeti stilusok és a népi diszitőművészet kapcsolatát megőrizte, azt mutatja és magyarázza, müemléki védelemben részesül.

A népi müemlékvédelem keretében a továbbiakban bizonyára még nem egy esetben előfordulhat az is, hogy az egyik helyen az olyan épitmény is müemlék, vagy müemlékjellegü, amely esetleg /vagy amilyen/ egy más tájban, más vidéken müemléki szempontból figyelembe sem jöhet, különböző okok következtében. Ilyen ok lehet, többek között az épitmény mennyiségi jellege - az épitmény, vagy tipus ritka volta -, vagy ellenkezőleg, az épitmény gyakorisága - az épitmény minőségi jellege - az egyik tájra, tipusra, jellemző sajátossága, a másik vidéken egyéni, tehát nem jellemző, eredetieskedő, egyéni volta. A népi müemlékvédelemmel kapcsolatosan természetesen, az általánosan elfogadott müemlék, tehát fenntartandó, valamint a müemlékjellegü, tehát védendő meghatározások, teljes egészében fennállanak és érvényesek.

A falukép /a település, a népi müemléki együttes, a falurész/. A népi müemléki együttes sorába tartoznak a hagyományos népi életforma szerint alakult települések. Pld. Az alföldi kertes városok, falvak jellegzetes tipusai. Ilyen, Átány község települése, Heves m. A kertes, kétbeltelkes település 1938-ban még teljesen eredeti, szinte érintetlen állapotban állt fenn.

A hagyományos népi életforma, a hagyományos népi gazdálkodás szempontjából is védett, történeti szintü falukép, vagy annak egyik lényeges és jellemző és gyakorlatilag is biztositható része /az u.n. tized/, telektömb, ólaskert rész, stb., mint települési együttes védendő.

I/3206. Bné

A felhozott példa esetében müemléknek, illetve müemlékjellegünek kell tekintenünk az önmagukban esetleg kevésbbé jelentős, vagy jelentéktelen épitményeket is, vagy azok egy részét, ha azok megjelenése a falukép egységes vagy jellegzetes településében az utca és a tér alakulásában szervesen jelennek meg.

Az egyszerü falusi házakból álló utcakép a magyar településtörténet, s a népi müemlékvédelem szempontjából is egyaránt lehet jelentős. A falvak egész történeti multja, az egyes faluképek, utcaképek, házsorok, ezek a jelentős népi müemléki együttesek élményszerüen is megőrizték. A gazdag és változatos házsorok, a barokk, a klasszicista, eklektikus házsorai, valamint az önmagukban alig jelentős, sőt jellegtelen lakóházak ütemes és egységes rendje ugyancsak jelentős népi müemléki együttest jelenthet és jelent is.

A telek, a telekforma, a hagyományos népi életforma egyik legjellegzetesebb alapja és szintere, amely egyben országrészek, települési tájegységek, etnikai csoportok és vidékek szerint változó. Az alföldi kertes település kétbeltelkes elrendezése, a mezőkövesdi csoportos udvar, az egykori ólaskertek lakótelekké alakult példái, a hegyvidéki soros, csürös település telekformái, a palóc hada, nemzetségi - egymás mögötti beépitésü - szalagtelkei, stb., néprajzi jellegü müemléki jelentősége elvitathatatlan. Az egy-egy telken álló épületek: lakóház, istálló, pajta, csür, gabonás, hidas, góré, ól, stb., együttese, településtörténeti és a népi gazdálkodás szempontjából egyaránt jelentős.

A lakóházaknak, a település, a gazdálkodás; az alapelrendezés /az alaptipus/, az épitőanyag, épitőkészség /a technika/, a formai megoldás, az épitészeti stilus szerinti, tehát néprajzi és épitészeti szempontból egyaránt jelentős és értékes épitmények müemléki jellege és értékelése nem szorul különösebb bizonyitásra.

Az egyes épületrészletekkel kapcsolatosan figyelemmel kell lennünk arra is, hogy a néprajzi jellegü és épitészeti jelentőségü épitmények esetleg csupán egyes részleteikben értékesek és tanulságosak müemléki szempontból.

Az egyes tájra, etnikai csoportra és vidékre jellemző hagyományos épitőanyag, és épitőszerkezet, formai megoldás önmagában is lehet müemléki érték. Sok esetben egy-egy kezdetlegesnek tünő falazat, falazatrész, annak anyaga és szerkezeti megoldása néha jelentősebb is lehet, mint a szomszédos, nagyobb méretü, diszes kivitelü, de sem tipusában, sem egyedileg nem értékes épitmény.

A történeti stilusok körébe tartozó épületek, vagy azoknak csupán egyes részletei, hasonlóképpen már önmagában is lehet jelentős. Sok esetben talán nem is szükséges, vagy esetleg indokolatlan lenne ezzel kapcsolatosan a müemlék fogalmát és a müemléki védelmet az egész épületre vagy épületcsoportra kiterjeszteni.

A magyar népi müemlék kérdés-anyagát röviden áttekintve, az ehhez füződő kérdéseket szinte csak futólag érintve, mintegy csak megemlitve, már az első pillanatra megfigyelhetjük a kérdéscsoport sajátos - néprajzi és épitészeti - kettősségét, amelyet azonban, véleményem szerint, megfelelő tárgyilagos és megértő együttmüködéssel, a tárgy iránti szeretettel, már alapjaiban is kiküszöbölhetünk. Mindez azonban nemcsak a magatartás kérdése. A magyar népi müemlék rendszeres és módszeres kutatása, tudományos feldolgozása, hivatalos és társadalmi védelme, nagyközönségünk, dolgozó népünk megértő szeretete, s nem utolsó sorban épitészeink sokoldalu érdeklődése, mind alapfeltétele a népi müemlék megismerésének és védelmének. Azoknak az épitészeti alkotásoknak, amelyek nagyrésze ismeretlen ! is mesterek, névtelen paraszti alkotók munkásságát őrizték meg, a tárgyilagosság főlényes biztosságát sok esetben, a müvészi alkotás vágyát és teljességét, de minden esetben életformánk egyik legjellemzőbb tanubizonyosságai, a magyar mult beszédes emlékei, a magyar parasztházak.

HOZZÁSZÓLÁS

Vargha László: "Magyar népi müemlékek. A népi müemlék fogalma és jellege" c. akadémiai felolvasó előadásához.

Tálasi István:

Vargha László előadásában a népi épitészeti kutatás, az etnográfusok és az épitészetkutatók eddig gyakran ellentétes célkitüzéseit és metodusait összevetve meghatározta azt a komplex szemléleti alapot és munkamódszert, mellyel a népi épitészet további vizsgálata kialakitható és ezáltal a népi müemlék fogalmának meghatározásához hozzájárult.

Örömmel üdvözöljük a Magyar Tudományos Akadémia VI. osztályának elhatározását, hogy az 1949. évi terv népi müemlékekre kiterjedő határozatainak már ebben az évben érvényt akar szerezni. Ezzel kapcsolatban a néprajztudomány részéről a sürgősség szempontját hangsulyozom, s néhány példával bizonyitom. Tudományszakunk történeti tudomány s a népi kultura fejlődését vizsgálva a kutatott jelenségeken, az objektumokon keresztül is, különösen a népi, nemzeti specifikumok vizsgálata egyik főcélja. Kusnyer szovjet néprajzi kutató megállapitása szerint a "...kultura valódi megalkotói, a kulturális hagyományok hordozói, - ha a kulturát tág, azaz a szó etnografikus értelmében vesszük, - a történelem minden szakaszában a néptömegek... A néptömegek minden kulturjelenségnek és minden népi tárgynak olyan formát adnak, mely a célszerüség és szépség népi fogalmát tükrözi. Ezekben a formákban jelennek meg a századok folyamán kialakult etnikus hagyományok." A formák természetesen változásban, alakulásban vannak, - mint ahogy a gazdasági-társadalmi formációk is megváltoznak s különösen erős a specifikumok formálódása a jobbágyfelszabaditást követő évtizedekben a polgári kultura, a népi épitészetet illetőleg tájilag is a városi épitészet és az iparosmesterek hatására.

Bátky Zsigmond alapvető osztályozása parasztházaink 5 táji tipuscsoportjáról a XIX. szd. végén még élesen meg-

fogható, s a középkor végétől a belső fejlődés és az interetnikus érintkezések folytán kialakult háztipusokon épült fel. A közben eltelt idő alatt paraszthazainkban országosan olyan átalakulás mutatkozik, hogy ritkaság, ha egy-egy több megyére kiterjedő házvidéken még néhány aránylag "tiszta" történeti tipusu lakóházat találunk. Ez az észrevétel még a területre legnagyobb alföldi ház tipuscsoportjára is vonatkozik, de pl. a keleti kandallós és a nyugati füstösház területén már sokszor csak hibridformákat találhatunk belső szerkezetekben, tüzhelyekben, a két nemzedék előtt még általános táji formák után. Minthogy a lakóház nem csupán épület, munkahely, hanem mint lakóhelyiség a családszervezetre is jellemző, a lakóház a táji életforma mellett társadalomtörténeti jelentőségü kérdésekre is rávilágit /nagycsalád, - helyiséghasználat, stb./

A védelem alá helyezendő épitmények között nagyfontosságu bizonyos gazdasági-ipari célokat szolgáló épületek felvételének gondolata, esetenként berendezéssel együtt. Rendkivül fontos bizonyos épitmények haladéktalan felkutatása s védelmének biztositása. A népünk termelésével, társaséletével szoros összefüggő malmok helyzetéből jól láthatjuk itt is a sürgősség kérdését. 1863-ban pl. a statisztikai kimutatások szerint - tulnyomórészt az Alföldön - még 7,966 szárazmalom müködött, 1940-ben már csak egy fennálló, ép, de nem müködő példányról tudunk a Kelet-Alföldről. A vizi hajómalmok egy magyar tipusáról Verantius Faustus 1606-ban "Machinae novae" c. munkájában külön megemlékezik, de statisztikai részletezés nélkül az a helyzet, hogy mig pl. 1864-ben egyedül Baján a két gőzmalom mellett még 103 lisztelő hajómalom dolgozott, ebben az évben tudomásunk szerint egész Dunaszakaszunkon csak egy többé-kevésbbé használható /daráló/ vizimalom található. A malmok és más népi ipari épületek a lakóháztól sokszor eltérő szerkezeti, vizépitési, statikai ismereteket kivánnak meg s a népi vonatkozásokon tul az ipartörténet számára is dokumentumok.

Az előadás egyik érdemes szempontja a kiválasztandó lakóháznak a jellemző település és telekformával együttjáró védelem alá helyezése. A sürgősség ebben az esetben is ké-

zenfekvő, hiszen a történetileg kialakult s a korábbi termelési módok alakitotta település- és telekformák szintén mintegy 15o-loo esztendeje átalakulóban vannak. Az Alföld és Kelet-Dunántul egykor legáltalánosabb s talán egykori téli szállás-rendszerünkkel összefüggő kétbeltelkü u.n. kertes településünknek összesen egy ép és néhány még csökevényesen többé-kevésbbé fennálló maradványa van. Egy másik példával élve: szeres településü falunk a Nyugat-Dunántulon akad ugyan még vagy lo-15, de a római villa rustica hagyományait közvetitő frank udvar,helyi zártabb formája már csak néhol s csökevényesen található ezekben a községekben is,holott a század végéről még szép felvételeink vannak.

Amikor népünk müveltségét és gazdasági szintjét előmozditani mindenképpen kötelességünk, ugyanugy kötelességünk történeti értékeiket tudásuk és müvészetük dokumentumaiként néhány objektum védelem alá helyezésével biztositani. A felállitandó szakbizottság bizonyára megtalálja az alkalmas módozatokat s ezzel nemzeti kulturánk történeti emlékeinek sorozatát teljesebbé teszi.

Nyitrai Elek:

Épitkezések és téglaégetők Budán a szatmári békét követő korban.

I.

A regálék és a községi üzemek.

A történelemkutató minduntalan meglepő ellentmondásokba ütközik. Ilyen ellentmondásnak tünik, hogy Buda városának a császári kormányzat által telepitett német nemzetiségü lakóssága, amely utóbb, a Rákóczi szabadságharc alatt egy pillanatra sem inog meg Bécs iránti hüségében, a Habsburgok egyik legádázabb ellensége, Zápolya János nemzeti király által kiállitott oklevél alapján próbálja visszaszerezni a város régi előjogait. Célját persze csak akkor éri el, amikor előkerül az ellenkirály, I. Ferdinánd kiváltságlevele. /1./ De Buda uj polgársága nemcsak naiv volt, hanem céltudatos és konok is. Amikor I. Lipóttól 1703-ban uj kiváltságlevelet nyer, költséget és fáradságot nem kimélve kiharcolja, hogy annak érvényt szerezzen. Az egyébként bizalmatlan, kicsinyes és zsugori polgárság kivételesen nagyvonalu. 1703-ban arra kötelezi magát, hogy a fegyverjog /jus armorum/ cimén tőle követelt 8.600 forintot 1706 husvétjáig megfizeti. /2./ A császári kamara, illetve budai adminisztrációja azonban a kiváltságlevél birtokában levő városnak sem akarja átadni azokat a jövedelemforrásokat, amelyek a most ismét "szabad királyi várost", az ország törvény szerinti fővárosát megilletik. Buda népe még sok pénzt és jó sashegyi bort kényszerül Bécsbe küldeni, mig jogait és az azokkal kapcsolatos jövedelmeket visszanyeri./3./

A regále-jogokat eddig a kamarai adminisztráció gyakorolta. A jogok többsége /halászat, husvágás, kenyérsütés stb./ házi kezelésre alkalmatlan. Viszont a révjogot már 1700 óta Pest városával közösen házi kezelésben gyümölcsöztetik. /4./ I/3206. Bné

Azok a regálék, amelyeknek saját telepen, saját berendezéssel való gyakorlása biztositja leginkább - a város jövedelmeinek fokozásán kivül - a tanács hatalmát és tekintélyét, a s ö r f ő z é s é s a t é g l a é g e t é s. Ezért a tanács kezdettől fogva szeretne ilyenekkel rendelkezni. Ezeket ma kommunális üzemeknek nevezzük. Az első és egyben legfontosabb községi üzem azonban nem függött össze a regálékkal: a városi borpince, amely a városi szőlőkben termett, az adó és kilenced cimén begyüjtött borok eladása és elajándékozása révén biztositotta a tanács tárgyalóképességét a budai és bécsi nagyurakkal. /5./ Fontosságban mindjárt utána következett a sörfőző, amely 1711-ben megépült a Viziárosban. /6./ A kiválasztott telek azonban olyan szük volt, hogy idővel kénytelenek voltak egy tágabb tabánival pótolni. /7./ A városi téglaégető azonban, amint e tanulmányban is kimutatjuk, nem valósult meg soha. Több égető létesül később városi ingatlanon, de a berendezés mindig a vállalkozóé. Ez pedig a mindenkori tanács gyakran hangoztatott, állandó véleménye szerint a város szempontjából igen hátrányos.

- - - - - - - - - - -

II.

A "Bécsi-kapu alatti" téglagyárak.

1710 körül két téglaégető volt Budán. A kettő egymás tőszomszédságában feküdt a mai Moszkva-tér helyén, vagy - ahogyan akkor mondták - a Bécsi-kapu alatt. Mind a kettő magántulajdon, a vállalkozók a regále-jog gyakorlása fejében égetésenkint átalány-összeget fizettek a telekkönyvi hivatal pénztárába, amely a város efféle jövedelmeit kezelte. A Várhegyhez közelebb, a mai Vérmező-ut és Várfok-utca sarkán fekvő telepet valamikor Renner Simon kőművesmester alapitotta. /8./ Ebben az időben már nem élt, a tulajdonjog özvegyéé volt, de az égetőt veje, Hofmann Ignác seborvos vezette. Az evvel szomszédos másik üzem a mai Moszkva-tér alsó részén terült el, nagyjában azon a területen, amelyen most az autóbuszok indulási helye van.

I/3206. Bné

Az alapitó Kneissl Márton ácsmester /9./ özvegye férjhez ment egy Körber János nevü emberhez, ez intézi az égető ügyeit. Az elhalt Kneissl hagyatékának elosztásánál a telep kiskoru fiának jutott. /lo./ Körbert, a mostohaapát később avval vádolják, hogy nem volt tisztakezü. /11./ A vád alaposssága az iratokból nem birálható el, de biztos, hogy a téglaégetőt a kellő gondosság nélkül vezette. 1710-ben akkordáns-téglamesterével kiuzsorázó, de teljesithetetlen szerződést köt; /12./ majd a következő évre bérbeadja a telepet. /13./ Az égetőt nem tartja karban sem a bérbeadó, sem a bérlő, és egy kivételesen erős vihar az egész üzemet használhatatlanná teszi. /14./

Körber most a romos telepet - talán csak jobb megoldás hijján - felajánlja a városi tanácsnak, amely örömmel ragadja meg az alkalmat, hogy kommunális téglaégetőt alapithasson. 1714-ben vagyunk, a város fizetőképessége, amelyet a fegyverjog megváltására felvett kölcsönök kamatterhe husz éven át hátrányosan befolyásolt, némileg megjavult. A tanács a nagyon alacsonyan, 2oo forintban megállapitott vételárat ki tudja fizetni, de a lezüllesztett berendezés felujitására még nem telik. Ezért a megvásárolt telepet avval a feltétellel adja bérbe három évre a szomszédos Renner-féle téglaégető vezetőjének, Hofmann kirurgusnak, hogy a bérlet lejártakor megtéríti a bérlő által beruházott összeget. Hofmann 1714 elején átveszi az üzemet. A kemencét kijavittatja, legényszállást, kettős szárítószint épittet, kutat ásat és felszerelési tárgyakat szerez be. Ezek a befektetések több mint ezer forint költséget okoznak, ez pedig akkor jelentékeny összeg volt. A tanács megbizottai ellenőrzik Hofmann elszámolásait, mert a bérlet lejártakor ezeknek az alapján kell majd kiszámitani a megváltandó beruházásokat. /15./ A tanács joggal reméli, hogy három év mulva meglesz a kommunális téglagyár. Hofmann is elégedett lehet, hiszen egyelőre csak ő fog Budán téglát árusithatni. E reménységeket megsemmisiti a budavári erődítmények és a palota épitésének váratlan előtérbe kerülése.

- - - - - - - - - -

I/3206. Bné

III.

Az erődítési téglaégető megszerzése.

A szatmári béke biztositotta az ország belső rendjét. Az 1713 és 1714-évi utrechti és baden-radstatti békekötések után pedig a császárnak már nem kellett tartania a teljesen legyengült Franciaország ujabb támadásától. Rövid szünet állt be a török háboruk végtelen sorozatában is. /16./ A béosi kormány, amelynek pénzügyei az évtizedekig tartó folytonos háboruskodás alatt állandóan az összeroppanás előtt álltak, végre lélekzethez jutott. Most gondolni lehetett arra, hogy a visszafoglalás óta teljesen elhanyagolt Budán is megindul jon a helyreállitás. Közigazgatási épitkezésekről nincsen szó, mert - bár Buda az ország jog szerinti fővárosa, - az udvar Pozsonyban hagyja az átszervezett kormányszékeket. De a magyar kamara a helytartótanács ösztönzésére, hosszu tárgyalások eredményekép 50.000 forintot utal ki az 1715 évi budai katonai épitkezésekre. Utóbb ezt a tetemes összeget még 10.000 forinttal megtoldják./17./

Az épitkezések kezdeményezője és vezetője Regal tábornok, budai várparancsnok. Amikor hirét veszi, hogy épitési hitel fog rendelkezésére állni, rögtön nekilát a tervezésnek. Kaszárnyákat akar épiteni és ki akarja javitani a várfalakat. Minthogy falazóanyagban hiány van, javaslatot tesz a IV. Béla Nagy Lajos és Zsigmond királyok által épitett, Mátyás által kibővitett és renaissance-izlésben feldiszitett királyi palota lebontására, hogy a kitermelt tégla és kő a katonai épitkezések anyagául szolgáljon. A palota már a török uralom 145 éve alatt teljesen elhanyagolt állapotba került. Az 1686-évi ostrom alatt minden éghető kiégett benne és az azóta eltelt majd három évtized alatt misem történt a történelmi becsü falak megóvására./18./

Regal javaslata más következményekkel jár, mint amilyenekkel számolt. Az udvari haditanács, - alighanem a müértő III. Károly utasitására, - elrendeli, hogy a tábornok a bontás elkezdése előtt terjessze fel a palota meglevő falainak rajzát. Ezt a rajzot Hölbling János budai épitőmester 1715 elején elkésziti és a haditanácsnak személyesen bemutatja. Engedélyt is nyer I/3206. Bné

a palota egyik részének lebontásához, de a főhaditanács egyben elrendeli, hogy egy másik részét fel kell épiteni. Regal az engedély birtokában rögtön hozzákezdett a bontáshoz és márciusban jelenti, hogy a munka befejezéséhez közeledik. Az ujjáépitendő palotarész terveit Hölbling készíti. A földszinten istállókat, az emeleten laktanyát szándékoznak elhelyezni. Felmerül a II. emelet felépitésének gondolata is, ebben a parancsnok és a törzstisztek részére épülne lakás. /19./

Ugylátszik, Regal tábornok már 1714 nyarán tudta, hogy megindulnak az épitkezések. Biztos, hogy katonai téglaégető létesitését már akkor elhatározta, amikor a főhaditanács még nem szavazta meg az épitési hitelt. Amint özv. Renner Simonné két beadványából is tudjuk, előbb a két "Bécsi-kapu alatti" téglaégető közül a jobbkarban lévőnek megszerzésével kisérletezik. Nem csodálkozhatunk azon, hogy ez a kisérletezés - az akkori idők szokásainak megfelelően - rideg, parancsoló hangon történik, hiszen a várparancsnok polgárasszonnyal áll szemben. A tábornok egymásután két tisztjét is elküldi az özvegyhez avval az üzenettel, hogy égetőjét adja át a parancsnokságnak. Rennerné azonban kitér a válaszadás alól. Regal azután többször maga elé rendeli Hofmann kirurgust, az özvegy vejét, akinek meghagyja, hogy közölje a Renner-féle téglaégető vételárát. A tábornok Hofmannt avval fenyegeti meg, hogy ha önként nem adják át az üzemet, erőszakkal elveszi és értékét utólag, a tanács által megállapitandó becsáron váltja meg. Rennerné azonban makacs és nem enged. Pedig unszolja az átadásra a palotaépitkezés vezetése céljából Budára érkezett Fortunato de Prati kamarai mérnök is./20./

A várparancsnok, nem boldogulván Rennernével, kénytelen megelégedni a rosszabbik téglaégetővel. Ráparancsol a városi tanácsra, hogy a Hofmann által kibérelt, de a város tulajdonát képező, volt Kneissl-féle üzemet adja át a parancsnokságnak. A tanács tiltakozik, felhozza, hogy a városnak, jelenlegi csekély jövedelmének fokozására a téglaégető bevételeire föltétlenül szüksége van, - de enged. 1715 március 28.-án irják alá a szerződést: Hofmann beruházásainak ellenértékét részben a parancsnokságtól kapja meg, részben azonban a várostól, amelynek

egy régi tartozását a katonai hatóság betudja a vételárba; a vevő kötelezi magát arra, hogy az égetőben nem tart italmérést és arra, hogy az üzemet visszaadja a városnak, mihelyt az erőditési munkálatok befejeződtek. A szerződés utóbb annyiban módosul, hogy a vevő nem a parancsnokság, hanem a magyar kamara. /21./ A város azonban a szerződésben biztositott visszaváltási jogával sohasem élhet.

- - - - - - - - - - -

IV.

A palota felépitése.

Rövid szünet után 1716-ban ismét hadban áll a császári sereg. Szavójai Jenő vezérlete alatt megindul a Magyarország egész területének felszabaditására irányuló háboru. A Pétervárad-körüli harcokban Regal tábornok elesik. A budai parancsnokságban Löffelholz tábornok követi. /22./ A háboru megint elnyel minden pénzt. Budán, ahol a munkák, bár vontatottan, haladnak, 1716 őszén már adósságokat kellene törleszteni, de hiába várják az igért pénzküldeményeket. Anyagiak hiányában nem tudják az ujjáépitett négyzet-alaku, déli palotaszárny tetőzetét elkésziteni. 1717 első felében az épitkezés vontatottan halad, az ősz folyamán anyagiak hiányában elakad. 1718 januárjában a császáriak fegyverszünetet kötnek a törökkel és - bár a pozsareváci békekötés elhuzódik juniusig - Budán már áprilisban megindulhat a munka. A nyár folyamán megvan a faegyen a palota hosszu északi szárnyán is. /23./

1719-ben ujra háborut visel a bécsi udvar, ezuttal a spanyolok ellen, akik a Habsburgok délitáliai birtokait szeretnék megszerezni. A hadjárat alatt a haditanács nem tud pénzt küldeni és ugy intézkedik, hogy adják el a budai égetőben termelt téglát, vételárát pedig használják fel a palotaépités folytatásához. A haditanács továbbra is törődik a budai épitkezésekkel, csak éppen pénzt nem tud küldeni. 1720 elején arra kéri a császári kamarát, hogy legalább az eddig végzett munkának károsodástól való megóvásáról gondoskodjék; adjon a kamara pesti I/3206. Bné

készletéből épületfát a budai várépitéshez és téglaégetőhöz. Még ebben az évben helyreáll a béke. Ennek következménye lehet, hogy Budáról ujra bekérik az épitkezés anyagszükségletét. Prati mérnök jelentése szerint a palota befejezéséhez a meglévő készleten felül még 2oo.ooo darab téglára van szükség, melynek ára ezrenkint 4 forint 3o krajcár, fuvardija pedig 1 forint. Prati költségvetése szerint kőből és téglából 942 kőböl vegyesfalazatot kell még készitenі a palota teljes befejezéséhez. A munkabér köbölenkint 5 forint, összesen 471o forint./24./

Annak indokolására, hogy miért állt az épitkezés 172o-tól 1722-ig, nem talált levéltári adatokat a palota épitésének monografusa. Közli azonban, hogy 1722 végén ujra felmérik a palota befejezésének anyagszükségletét. Most már 25o.ooo darab téglát mondanak szükségesnek. Érdekes adat, hogy az épitőkő lényegesen megdrágult. Meglepetéssel olvassuk, hogy egészen 172o-ig magában a Várban lehetett falikövet fejteni /vagy inkább bontani ?/, azért volt olyan olcsó, mindössze 1 forint 3o krajcár köbölenkint. /25./ A téglaárához viszonyitva még mindig olcsó, ami megmagyarázza, miért készitettek vegyesfalazatot. 1723 tavaszáról van ujabb adatunk, amikor a fedélszék alatti felfalazás anyagszükségletéről számolnak be. A felfalazás három és fél láb, tehát egy méternél lényegesen vastagabb lesz. 15o.ooo darab tégla kell hozzá. /26./

A palota épitése eddig is lassan haladt, de véglegesen megakadt 1723-ban, amikor borzalmas tüzvész a budavári házak nagyrészét elhamvasztotta. A felrobbant puskaporos torony nagy károkat okozott a palota tetőzetében. Ezután azonban már nem esik szó az épitkezés befejezéséről, csak óvni próbálják azt, ami eddig felépült. A palota Mária Terézia koráig befejezetlen marad./27./

- - - - - - - - - - -

V.

A Rokkantak Házának téglaégetője.

A budai palota ujjáépitésének megkezdésekor, 1715-ben indultak meg a pesti Rokkantak Háza létesitésének előkészületei. Alapitását az indokolta, hogy az utolsó évtizedek folytonos háboruinak megrokkant - vagy csak munkától elszokott - katonái tömegesen csatangoltak az országban szerteszét, raboltak, fosztogattak. Ezeket akarta a kormány letelepiteni és ujra munkára szoktatni. Az intézmény létesitésének helyét pedig az határozta meg, hogy Széchenyi György esztergomi érsek alapitványából nagy összeg állott rendelkezésre, amely csak P e s t e n felállitandó kórház részére volt felhasználható. /28./

Az épitkezés 1716-ban indult meg. Az épitési bizottság a pesti égetőktől nem kaphatván elég téglát, saját üzem létesitését határozta el. De jó agyagot sem talált a Duna balpartján és ezért a budai oldalon az Országut mentén, a mai Mártirok-utján létesitett uj égetőt. A telep kiterjedése majdnem 5ooo négyzetöl volt. Északról az ágostoniak szerzetesrendjének nemrég vásárolt kertje, nyugat felől a zsidótemető határolta. /29./ A század közepén szomszédságába telepitették a hóhért is, aki egyszersmind a gyepmester /sintér/ munkáját is ellátta. /3o./ Mindjárt alapitáskor, a palotaépitéssel kapcsolatban emlitett Fortunato de Prati idejében, aki a Rokkantak Házának munkáit is vezette, három téglaégetőkemencét épitettek. Ezek utódjának, Martinellinek tetszését is megnyerték. /31./ Az üzem csak az óriási méretü pesti épitkezés téglaszükségletét volt hivatva kielégiteni. De a Rokkantak Háza épitésénél - csakugy mint a budai palotáénál - azonos okokból hosszu szünetek keletkeztek. Ilyenkor a téglaégető eladásra termel, de a városnak a regále-jog gyakorlásáért mégsem fizet. Ezt eltüri a tanács, de erélyesen tiltakozik, amikor italmérést nyitnak az üzemben. /32./ Ebből is kitünik, hogy Buda városának legfontosabb bevétele a bor- és sörfogyasztás, amint azt bevezetőnkben előadtuk.

- - - - - - - - - - -

VI.

A polgári téglaégető Hofmann és Sonnleuthner idejében.

A Renner-hagyaték elosztásának során Hofmann Ignác felesége kapja a családi téglaégetőt. /33./ Már ezt megelőzőleg a kirurgusnak készült, de feltünően ügyes üzletembernek bizonyult Hofmann szerepel az üzem tulajdonosaként. Ugylátszik, igen okos ember, jól gazdálkodik. A vagyonosodásnak mellékhajtása a polgári tekintélyben való emelkedés: a külsőtanács tagja és egyházgondnok lesz. /34./ A tanács bizalmatlan iránta, mint minden gazdag ember iránt. Egyizben azt olvassuk a tanácsi jegyzőkönyvben, hogy számlája gondosan megőrzendő. A városatyák talán azt hiszik, hogy hajlamos az egyszer már kifizetett tégla ujbóli kiszámlázására. /35./

Hofmann 1729-ben meghal. Gyermekei nincsenek. Özvegye pár hónapon belül férjhez megy Sonnleuthner Jakabhoz, akinek előéletéről csak annyit tudunk, hogy a stájerországi Rürsohlagból való. Tanult mesterségére való hivatkozás nélkül veszik fel polgárnak 1731-ben. /36./ Vagy nem képzett iparos, vagypedig - a gazdag Hofmann-né férje - szégyenli eredeti mesterségét. A fiatal pár sietve teljesiti a megboldogult által tett egyházi jellegü hagyományokat, /37./ Sonnleuthner feltünően lassan emelkedik a vagyonnal kapcsolatos társadalmi ranglétrán. Nagysokára lesz pótbiró a városi törvényszéken és az egyik vizivárosi kápolna gondnoka. /38./ Beadványaiból kevéssé simulékony, ügyetlen embernek látszik. Sonnleuthnernak csakhamar összetüzése támad a katonai hatalmasságokkal, amelyeknek tulkapásai ellen a városi tanács segitségét kéri. Ekkor Jörger tábornok a budai várparancsnok. Nyers, durva katona, aki a nevét is alig tudja leirni. A városi tanácshoz futnak be a hatalmaskodásai miatti panaszok, amelyek vastag iratcsomót tesznek ki. A várparancsnokkal azonban legtöbb baja mégis Sonnleuthnernek van. Arra panaszkodik, hogy Jörger el akarja venni tőle az üzemét. Ez igaz lehet és arra mutatna, hogy a katonai égető még mindig rosszul müködik. A tábornok Sonnleuthnert avval vá-

dolja, hogy a meddőt /a téglakészitésre alkalmatlan földet/ ugy rakatja le, hogy a várfalakról való lelátást akadályozza. Ezért Jörger a téglaégető beszüntetésével fenyegetőzik. Sonnleuthnernek szerencséje, hogy elődje, az óvatos és előrelátó Hofmann olyan értelmü levelet vett az akkori parancsnoktól, Daun tábornoktól, mely szerint nemcsak a saját meddőjét rakatta le az erőditményi tisztek által előirt helyen, hanem önzetlenül segitségére volt a parancsnokságnak a hegyoldal elegyengetésében. Ismételjük, Hofmann igen ügyes ember volt. Jörger fenyegetését nem válthatja be. /39./

- - - - - - - - - - -

VII.

A katonai szertár épitése.

A töröknek volt fegyvertársa Budán is, Pesten is. /4o./ A budai arzenál a mai Szent György-tér vidékén feküdt. Dél felé az a mély és széles árok határolta, amely már a középkor végén a belső várat a külsőtől elválasztotta. A visszafoglalás után a császáriak 1686 és 1696 között az egykori török fegyvertár udvarán hasonló rendeltetésü épületet emeltek. A "Zeughaus' azonban az 1723 évi nagy tüzvészben teljesen elpusztult, ugyhogy helyébe ujat kellett épiteni. Ennek már a sors hosszabb életet biztositott. /41./

1725 tavaszán kezdték meg a földkiemelést, azután az épület nyugati és déli traktusait épitették meg. Ezzel 1727-ben elkészültek. A következő évben befejezték a Duna felőli /keleti/ szárnyat és megépültek az északra néző főhomlokzat falai. Az épületet teljes egészében azonban csak 173o-ban tudták használatának átadni. Tehát elég soká épitették ezt a nem tulnagy terjedelmü épületet, de a "Bécsi-kapu alatti erődités téglaégető" éveken keresztül szállitásokkal bőven el volt látva. A Zeughaus egészen egyszerü külsőt kapott, csak a Szent György-térre néző főhomlokzat kapott két sarokrizalitot és oromzattal, szobrokkal diszitett, izléses főkaput. Tervezője Johann Matthey mérnökszázados volt, akit mint több kitünő térkép készitőjét tartunk számon. /42./

I/3206. Bné

Amikor a palotát a XIX. század végén - Ybl Miklós elképzelése alapján, de már Hauszmann Alajos tervei szerint - kibővitették, a Zeughaus a kibővités áldozatául esett. Alapfalaival együtt lebontották 1898 és 1900 között. /43./ Lebontásának körülményei annyiban érdekelnek bennünket, hogy a vállalkozónak megtiltották a bontott téglának az uj palotaépitéshez való felhasználását. Tehát nyilván eladták őket. Ennek következtében biztosra vehetjük, hogy a XVII. század végén és az 1725-1730-ban felhasznált téglának legalább egy része - másod- vagy harmadlagos felhasználásban - ott szunnyad az utolsó századforduló idején épült budai házak falazatában. /44./

- - - - - - - - - - -

VIII.

Kunitz, az állhatatlan téglamester.

Többizben megemlékeztünk a városi tanácsnak kommunális téglagyár iránti örök vágyáról. Az, hogy ez a régi terv miért éppen 1729 nyarán lett ismét aktuális, nem tudjuk. Feltünő, hogy a tanács Hofmann betegsége és halála idején veszi elő ezt a régóta nem bolygatott ügyet. Tudjuk, hogy a polgárságot képviselő külsőtanács, amelynek Hofmann tagja, állandóan ellenzi a községi üzemek létesitését. /45./ Hofmann-nak a külsőtanácsban élvezett tekintélye odázta el idáig a tanács e régi tervének felujitását ? Ha igy is volt, megállapitható, hogy ezen kivül objektiv okok is indokolták a városi téglaégető tervének előtérbe kerülését. Biztosra vehető, hogy a palota, majd a Zeughaus épitése sok éven át téglainséget okozott a városban. Az épittetők szempontjából hátrányos lehetett Hofmann monopolisztikus helyzete, amellyel mulhatatlanul visszaélt.

1729 nyarán járt Budán egy Kunitz Károly /máskor Conitznak irja magát, a tanács Kuntz-nak cimezi/ nevü téglamester, aki akkor császári szolgálatban állt Szegeden. Ajánlatot tett arra, hogy a város részére olyan kemence épitésére készit tervet, amelyben mész és tégla vegyesen lesz égethető.

Ezután indul meg a levelezés, amelyből - kölcsönösen indokolt - bizalmatlanság árad. Kunitz a terv elkészitéséért előrefizetendő 15o forintot kért, de a tanács ezt az összeget most már csak a rajzok birtokában akarja kezéből kiadni. Novemberben Kunitz Szegedről jelenti, hogy ottani munkáját rendben befejezte, jöhet. Levelét keresztezi a budai tanács értesitése, hogy városi téglamesterré választották, jöjjön. Nagyon szép levél ez, nagy tisztelettel "mester"-nek címezik Kunitzot, de az anyagiakról hallgat a tanács és pénzt nem küld. Mire ez a levél Szegedre érkezik, Kunitz meggondolta magát. December 23-án, azt válaszolja, most nem ér rá, a tanács várjon. Ujra jelentkezik 173o február 17-én, amikor közli, hogy, bár Szegeden sok dolga volna, mégis eljönne, de a tanács előbb küldje meg a megbeszélt 15o forintot, amelyet az épitendő kemence faszükségletének és berendezésének beszerzésére akar forditani. Erre a levélre a tanács nem felel. Amint alább kimutatjuk, 173o nyarán a városi égető ügye megint bizonytalanná vált és a tanács nem akar pénzt kockáztatni. Szeptemberben valamilyen fordulat állhatott be, amelynek nyomát az iratokban nem találjuk. Ekkor azt irja a tanács a Hatvanban tartózkodó téglamesternek, hogy most már megépitheti a kemencét. Erre választ nem találunk. Időközben Kunitz alighanem elhelyezkedett. /46./

- - - - - - - - - - -

IX.

A tanács és a városi téglaégető 1729-173o.

A tanács 1729-ben frissitette fel a városi téglaégető ügyét. Eleinte a Városmajoron tul, a mai Pasaréten, amint akkor mondták, "a Pálvölgy elején" akarták az üzemet elhelyezni. Ez ellen a várparancsnokság tiltakozik. /47./ Hogy miért, nem tudjuk. Elégtelen számu begyakorolt téglaüzemi munkásának az elcsalogatását akarta megakadályozni ? Vagy azért, mert a Zeughaus épitése befejezés felé jár és talán ujabb erődi-tési munkák sem voltak kilátásban, tervbe vette saját téglájának árusitását ? Mint versenytárs a tulzott versenyt akarta megakadályozni ?

I/3206. Bné

A tanács három tekintélyes, ugy a várostól, mint a parancsnokságtól független emberrel, - egy kamarai élelmezési tanácsossal és két karmelita-priorral, - tanusitványt adat magának arról, hogy a téglaégetőnek kiszemelt hely, a "Pálvölgy eleje", messze fekszik a két meglévő üzemtől és a Várhegytől. /48./Minthogy azonban a parancsnokság nem enged, a tanács kénytelenségből másik helyet szemel ki a téglaégető részére, éspedig jó messze az erődítményektől, a Gellérthegy déli oldalán. A parancsnokság - nem tudjuk, milyen ürüggyel - ehhez sem járul hozzá. A tanács, ugylátszik, a katonai hatósággal szemben nem számithat sem a helytartótanács, sem a kamara támogatására és egyenesen a kancelláriához fordul. 1730 áprilisában tanácsülésen megszavazzák a külön staféta költségét, majd ezt utólag ugyancsak tanácsülésen jóváhagyják 15 forint 38 krajcárban. /49./ Jellemző, hogy második kérvényüket juliusban már rendes postával küldik. Nyilván lelohadt már a tanács reménysége. Nem is kapnak választ. A magyar kormányszékek a Bécsben nagy tekintélynek örvendő várparancsnok ellenében nem védik meg a város jogait. Törvényesség nincs. "Buda szabad királyi főváros" autonómiája fityinget sem ér, mihelyt jogainak érvényesitése a mindenható katonai kincstár vélt érdekeibe ütközik. A kommunális téglaégető elmarad ezuttal is, később is.

- - - - - - - - - - -

X.

A jezsuiták épitkezései.

A török kiüzése után "a legelső, mindennél égetőbb szükség ..... széles földsávoknak az iszlám kulturálatlanságából a középeurópai fejlettebb ... müveltségbe való visszacsatolása." /50./ Minthogy pedig, - bár voltak magyar kormányszékek, - az irányitás a bécsi udvar kezében volt, ez az óhajtott müveltség csak katolikus és -legalább ötven éven át - nem magyar jellegü lehetett. A feladat végrehajtását, egyházi és iskolai téren egyaránt, nagyrészt a jezsuitarendre bizta. Ennek tulajdonitható, hogy, bár a többi szerzetes a császári

csapatokkal együtt vagy közvetlenül nyomukban megjelent a visszafoglalt Magyarországon, - sőt a hódoltság idejében is mindig tartózkodott Budán néhány bosnyák ferences tartománybeli szerzetes, - a fontosabb plébániákat jezsuitákkal töltötték be. Ők voltak a kormányzat hivatalos egyházpolitikai megbizottai. És, mig a többi szerzet koldulásból, egyes áldozatkész nemesek és polgárok alkalmi adományaiból tartotta fenn magát, addig a jezsuiták anyagi téren is állandóan élvezték az udvar és a főpapok támogatását. Igyhát a jezsuitarend nemcsak a lassan ujjáépülő Buda szellemi életére nyert döntő befolyást, hanem hasonlóan nagy szerepet játszott az épitkezések terén is.

A ma Mátyás-templom név alatt ismeretes, hivatalosan a Nagyboldogasszonyról elnevezett budai főtemplomot közvetlenül a visszafoglalás után a ferencesek foglalták el. /51./ Már a rákövetkező év nyarán azonban a primás a nemrég érkezett budai jezsuiták rendfőnökét nevezi ki plébánossá, alája rendelve a Vizivárost és Ujlakot is, valamint a környező falvakat. Megkapják a templomtól északra fekvő kétemeletes romházat. Ebből lesz a szerzetesek rendháza, az u.n. kollégium, amelyet csakhamar helyreállitanak. De a rend tekintettel van az előrelátható későbbi szükségletekre is és magának ajándékoztat még két szomszédos ingatlant. A templomtól délre fekvő telken, vele összeépitve, 17o2-től 17o4-ig felépül a papnevelde és fiuinternátus. Ez az épitkezés, ugylátszik, kezdetleges és már 171o-től 1714-ig az egész házat átépitik. Még előbb, 171o-re készül el a kollégiummal szemben, a déli homlokzatával a Szentháromság-térre néző akadémia, vagyis főiskola, amelyben teológiai és világi tudományokat adnak elő egyaránt. /52./

Mélységesen sajnáljuk, hogy a jezsuiták budai épitkezésének részleteit előadni nem tudjuk. Világos, hogy ugy, amint tanulmányunkba felvettük a palota és a Zeughaus rövid épitéstörténetét, ide tartoznának a jezsuiták épitkezéseinek adatai is. Hiszen nyilvánvaló, hogy tevékenységük e téren is nagyjelentőségü volt. Sajnos, nem tudunk e követelményeknek eleget tenni, mert forrásaink cserben hagynak. Az egyébként nagy érdemeket szerzett monográfusaink, Rupp, Némethy és Schmall - a maguk szemszögéből nézve teljesen érthetően - fon-

tosabbnak találtak p.o. egy apostoli vizitációt a budai plébánián, mint azt a kérdést, hogy ki volt a jezsuita kollégium tervezője vagy kivitelezője, vagy azt, hogy honnét vették a téglát és követ. A XVIII. századi Buda épitéstörténete akkor lesz hiánytalanul megirható, ha egy ujabb - az épitkezések részletei iránt több érdeklődéssel biró - kutató áttanulmányozta a jezsuitáknak /53./ és a többi, a visszafoglalás után letelepedett szerzetesrendnek a házinaplóit.

- - - - - - - - - - -

XI.

A többi szerzetesrend épitkezései.

A kapucinusok történetirójánál olvassuk, hogy ezt a rendet a primás.kitapasztalt önfeláldozó tevékenysége miatt rendelte Budára. Ugyancsak ő irja, hogy a jezsuiták figyelme "nem irányulhatott a szegény tömegek lelki gondozására." Ezért volt szükség az igénytelen, magukat koldulásból fenntartó kapucinusokra; mig az előbbiek a főosztályokat vették munkába, addig emezek a szegény és elhagyatott föld népéhez forditották tekintetüket," irja rossz magyarsággal, de objektiven. /54./ A kapucinusok, akik a németajku szegénynépnek lettek a lelkészei, mindjárt a visszafoglalás után egy aránylag jókarban talált török mecsetet alakitottak át kápolnává a mai Korvin-téren. 1697 és 1716 között épitették fel templomukat, amely azóta többször került átépitésre. Jelenlegi alakját csak a mult század közepén nyerte. /55./

A bosnyák rendtartományi ferencesek, amikor a jezsuiták a Várból kiszoritották őket, a külvárosokban telepedtek le. Maguk is délvidéki magyarok és délszlávok voltak, igy természetszerüleg lettek annak a szegénynépnek papjai, amelynek nyelvét beszélték. /56./ A Tabánban lefoglalták az ottani mecsetet. Előbb változatlan alakban használták, majd alapfalait kibővitve - bár a mainál kisebb terjedelemben - 1728 és 1739 között felépitették a tabáni plébániatemplomot. /57./ A Viziárosban is olyan területet kértek és kaptak, amelyen gyorsan, kevés

költséggel ideiglenesen be lehetett rendezkedni. Ilyen volt a mai Batthányi-tér - Fő utca - Csalogány-utca és a Duna által határolt térség, amelyen a Tájgunpasa-épitette, az ostromban megsérült mecset állott. A hódoltság idején ez volt Buda legszebb mecsete. Körülötte elhagyott dervislakások feküdtek, amelyeket a barátok könnyüszerrel lakhatóvá tettek. Nyilván itt-ott talált kövekkel, sárral tapasztva. A mecset minaretjét is egyelőre meghagyták. Nemsokára hozzáláttak a Fő-utcai oldalon kicsiny, mindössze 9 méter széles és 21 méter hosszu templomuk épitéséhez. Kolostoruk alapkövét 1703-ban rakták le. Mindkét épület 1715-re elkészült, de a templom már rövid idő mulva roskadozni kezdett. Az uj, ma is álló templom alapkövét 1731-ben helyezték el, tető alá került 1737 végére. A toronnyal együtt 1741-ben készült el. /58./

A Várban a jezsuitákon kivül más szerzetesrendek is letelepedtek. A karmeliták már 1692-ben megszerezték ingatlanukat a mai Szinház-utcában, de klastromukat és templomukat csak 1715-től kezdve tudták felépiteni. Befejezték 1733-ban. Átalakitva és tornyától megfosztva ma is áll: a Várszinház. 1714-ben nyertek engedélyt a klarisszák, hogy Budán rendházat alapithassanak, de klastromuk és templomuk a mai Uri-utcában csak 1748-ban készült el. A Mária-tartománybeli ferencesek 1717-ben telepszenek meg, megkapják a középkori Mária-Magdolna-egyház romjait a mai Kapisztrán-téren. Itt felépitik templomukat, amely később helyőrségi templom lett. /59./

- - - - - - - - - - -

XII.

A községi épitkezések.

A tanulmányunk tárgyát képező korban jelentős községi épitkezés nem történik. A városházáról mégis megemlékezünk egyrészt azért, mert befejezése áthuzódik a szatmári békekötés utáni időkbe, másrészt, mert meg akarjuk emliteni, mennyire időszerü volna ezen - budai viszonylatban kiváló - müemlékünk történetének megirása.

I/3206. Bné

1788 juniusában a kamarai adminisztráció felszólitotta a nemrég életre hivott városi tanácsot, hogy keressen alkalmas helyet városháza részére. Ez csakhamar megtörtént, amennyiben a tanács kiválasztott két romházat a Boldogasszony-templomával szemben, a mai Tárnok-utca és Szentháromság-utca sarkán. Ezeket Venerio Ceresola mérnök-százados, aki egyben a városnak az adminisztráció által kinevezett tanácsosa volt és később alpolgármestere lett, /60./ ideiglenesen használhatóvá tette. 1702-ben kezdték épiteni ugyancsak Ceresola tervei alapján a végleges városházát, amely a mai Szentháromság-utca és Uri-utca sarkán állott házzal kibővitettek. A részben emeletes városháza épitése pénzhiány miatt igen vontatottan haladt. Ceresola 1714-ben bekövetkezett halála /61./ után Hölbling János, akit a palotával kapcsolatban emlitettünk, vette át az épitkezés vezetését. Az 1723 husvétján kitört rettenetes tüzvészben leégett a városháza is, de junius végén ismét tető alatt állott. 1773-74-ben átalakitották, akkor nyerte mai alakját./62./

Buda külvárosainak, a Tabánnak, a Viziválosnak és Ujlaknak valami csekély önkormányzattal biró elöljáróságuk volt. Intézményeik, az iskola és a fogda elhelyezéséről azonban a tanács gondoskodott. De jelentősebb épitkezésekre való kő-, tégla- és mészvásárlásokról csak a harmincas évektől olvasunk. /63./ Külvárosi tanácsházakról nem tudunk. Valószinü, hogy a helyi elöljáróságok a mindenkori biró lakásán gyültek össze.

- - - - - - - - - - -

XIII.

A polgárság házairól.

Előző fejezeteinkből kitünik, hogy, mig a katonai épitkezések történetét egyik kitünő levéltári kutatónk bizonyos mértékig feldolgozta, addig az egyházi és községi épitkezésekre vonatkozólag további nagyarányu adatgyüjtés szükséges. A lakóházakra adatokat azonban a levéltárak és kéziratgyüjtemények alighanem bármilyen szorgos kutatás esetén sem fognak adhatni, mert ezek a közigazgatást - épitésrendőrség hiányában - nem

foglalkoztatták és tudomásunk szerint nem maradtak ránk hajdani épittetőktől való feljegyzések sem. Szerencsénkre azonban beszélnek a ma is álló és a mostanában lebontásra kerülő régi falak, néha őszintébben mint az irott betük.

A Középülettervező Iroda tudományos csoportjának eddig elkészült és most folyó tudományos dokumentációja tökéletesen igazolta helytörténészeinknek azt a véleményét, hogy a visszafoglalás utáni várbeli házak a középkori házak helyén, azok falainak felhasználásával épültek. Nemcsak az alapok maradtak meg a középkorból, hanem földszinti, sőt emeleti falak, boltozatok, kapubejáratok, ablak- és ajtókeretek, meg mindenféle más épitőelem. Levéltári kutatók és történészek munkásságából /64./ tudjuk, hogy a romépületeket ingyen vagy olcsó pénzen megszerző lakósság szegény volt, hajlékát csak épp lakhatóvá tudta tenni. A polgári igényeknek megfelelő lakás kiépitése későbbre maradt. Csak a hosszu belháboru után, a szatmári békét követő években, amikor a főként bortermelésből élő lakósság nemcsak megmüvelte, hanem maga be is takaritotta termését, jutott sor a polgárság lakóházainak kiépitésére. Ez a kiépités lassan, részletekben, fokról-fokra történt. A KÖZTI-dokumentációnak egyik fontos tanulsága, hogy ninosen a Várban olyan ház, amely egyszerre, egyféle anyagból, egyazon mester keze alatt készült volna. Éppen ellenkezőleg történt. a KÖZTI-dokumentáció hivatott munkatársainak megállapitása szerint az eddig tudományos vizsgálat alá került régi házaknak ugyszólván minden falrésze más és más korból származik.

Igen érdekesek a KÖZTI-dokumentációnak a tulajdonosok változására vonatkozó adatai, amelyeket Bánrévy György és Kovács Lajos gyüjtéséből meritettek. /65./ Ezek szerint a budai házak minden egy-két évtizedben gazdát cseréltek. Ez a tény a XVIII. századbeli budai polgárság társadalomrajzának legfeltünőbb jellemzője. Mennyire más a gazdag európai országok polgársága. Mig ott egy-egy házat több generáción át, néha száz éven keresztül egy mesterséget üző, egyazon család használja, Budán ez a statikus nyugalom ismeretlen. Elég rámutatni arra, hogy, jóllehet Budán a legfontosabb kereseti forrás a szőlőgazdálkodás, egy oly borkereskedő-családot sem ismerünk, mely több emberöltőn

müködött e téren. Más nagykereskedők, gazdag céhes iparosok meg alig voltak. Az adatgyüjtési szorgalmában felülmulhatatlan Schmall a XVIII. század elején itt megtelepedett családok közül mindössze négy olyat tud megemliteni, amely az ő idejében, tehát ötven-hatvan évvel ezelőtt, még megvolt. /66./ Valószinü, hogy több is akadt, de ezekről nem tudott a telekkönyvi adatokat böngésző helytörténész. Másfelől azt hisszük, a budai polgárságra is alkalmazható Pásztor Mihálynak a pestire vonatkozó, adatokkal bőségesen alátámasztott megállapitása: ha valamelyik család meggazdagodott, földet vásárolt, nemességet szerzett és felszivódott a földesuri osztályba, városi házát pedig eladta. /67./

A régi háznak pedig mindig akadt uj gazdája. Minthogy a Várban üres telek nem volt, aki itt akart lakni, csak régi házat vásárolhatott. És itt ismét a KÖZTI-dokumentáció eredményeire hivatkozva állapitjuk meg, hogy az uj tulajdonos a vásárolt házat igen gyakran átalakitotta. Néha több kisebb épületet épittetett át egy nagyobb házzá, esetleg több lakásra osztatott széjjel nagyobb családi házat. Uj lépcsőt létesitett, a kaput áthelyezte, közfalakat bontott és emelt, folyosót képezett ki, átjárókat nyitott és szüntetett meg. De, szerencsénkre, a középkori falak voltak a legmaszivabbak, ezeket inkább nem bántották és az ujabb, barokkori részeket alákitották.

A sok átépités pedig azért történt, mert mindig akadtak olyan emberek, akik mindenáron a Várban akartak lakni, amely aránylagos rendezettségével, kövezetével, járdáival, közbiztonságával, éles ellentétben állott a külvárosok rendezetlenségével és piszkával. /68./ Utoljára, de nem utolsó sorban emlitendő, hogy különb dolog volt várbeli polgárnak lenni, mint külvárosi lakósnak. A hiuság pedig a XVIII. században ugyanannyira emberi tulajdonság volt, mint manapság.

- - - - - - - - - - -

XIV.

Az épitőanyagokról.

Előző fejezeteinknek majd mindegyikében valamilyen vonatkozásban pénzhiányról számoltunk be. Elmondtuk, milyen lassan valósult meg a palota, a Zeughaus, a jezsuita-szeminárium, a városháza felépitése. A XVIII. századi Buda épitkezéseinek közös vonása, hogy egyikhez sem volt elég pénz. A ránkmaradt falakat is a szegénység jellemzi. Szegényesen, a legolcsóbb anyagokból épültek. Micsoda különbség a barokkori Bécs és Buda között. Mig a bécsiek a Lajtahegység kitünően faragható, csiszolható, fagyálló kövéért elmentek 4o-5o km távolságra /69./, Budán, - ahol aránylag közelebb is találtak volna ugyanolyan jóminőségü követ, - megelégedtek a silány falazati anyagokat eltakaró és megőrző, olcsó vakolattal.

Gazdagabb országokban téglából vagy faragott kőből készültek a falak, a mi szegénységünk terméke pedig a vegyesfalazat. Budán a törökök honositották meg, akik minden költekezéstől óvakodtak az ozmán birodalom középpontjától messzefekvő, legfeljebb hadászatilag fontos városban. A törökkor után pedig a vegyesfalazat Budán és Pesten vagy 15o éven át a leggyakoribb falazási mód. Ehhez olyan rosszminőségü köveket is felhasználhattak, amelyeket faragni nem lehetett vagy nem volt érdemes. Silány követ szolgáltattak a környező dombok, a Mártonhegy, Kissvábhegy, Szemlőhegy, Mátyáshegy kőbányái. /7o./ Kemény, de nem fagyálló, negyedkori édesvizi mészkő ez, amely rendszerint osikokban található puha, omladékony márgába beágyazva. Kitermelése igen könnyü, mert nem követ kell fejteni, hanem csak a puha márgát. Ez pedig a XVIII. században, amikor a szerszám a munkabérhez képest igen drága volt, döntően esett latba. A márga leválasztása után - minden faragás nélkül - rendelkezésre állott a vegyesfalazathoz alkalmas épitőkő, amelyet legfeljebb nagykalapáccsal kellett alkalmas szélességü darabokra törni. Alkalmazhatóságát nagyon elősegitette, hogy a márgába ágyazott mészkő lapjai általában párhuzamosak. Ezek a kőbányák ma már üzemen kivül állnak, de a mult század végéig még anyagot szolgáltattak alárendeltebb célokra, p.o. betonozáshoz és utak kavicsolására./71.

Ahhoz, hogy a nagy épitkezések tisztán téglából történjenek, a budai égetők a század első felében nem termeltek eleget. De kétséges, hogy elláthatták volna magukat a szükséges tüzelővel, ha kapacitásukat kibővitették volna. A városi erdőkből nem kaphattak, csak messzebbről érkező fával dolgozhattak. /72./ Az egész XVIII. század folyamán találkozunk tüzelőhiányra vonatkozó panaszokkal. Hiány volt épitő- és tüzifában egyaránt. A háboruk alatt egész erdők tüntek el az óriási méretüre felduzzasztott dunai hadihajók és a müszaki katonák által összeácsolt hajóhidak épitésénél. /73./ Béke idején nemcsak a Vágon és Garamon, hanem Ausztriából is érkezett épületfa, de Alsóausztria kormánya, ha ott hiány volt, nem engedte tovább a Magyarországba irányitott tutajokat. /74./ Ha viszont járvány ütött ki az országban, a megyék vesztegzár cimén elzárták határaikat és evvel megakadályozták a faszállitást./75./

Annak kimutatására, hogy a Budán szokásos vegyesfalazat mennyivel volt olcsóbb a másutt használatos téglafalazatnál, a következőkben a Fortunato de Prati kamarai mérnök által 1722-ben közölt árakból /lásd IV. fejezetünket/ indulunk ki. Jelentése szerint a tégla ára 4 forint 3o krajcár, felszállitása a Várba 1 forint, összesen tehát 5 forint 3o krajcár. /1 Ft = 6o krajcár!!/ Az akkor használatos tégla körülbelül azonos nagyságu volt a mai "nagyméretü"-vel, amelyből 1 m^3 falazathoz 3oo darab szükséges. 1 köböl = 6.8 m^3, tehát 1 köböl tiszta téglafalazathoz /6.8 x 3oo/ kb. 2.ooo db. tégla kellett. 2.ooo db. tégla ára /2 x 5 Ft 3o kr/ = 11 Ft.

Vagyis 1 köböl tiszta téglafalazat tégla-anyagszükséglete 11 forint.

A XVIII. század elején készült vegyesfalazatok körülbelül 1/3-ad részben téglából, 2/3-ad részben kőből készültek. Árelemzésük a következő:

a/ tégla	2.ooo/3	= 667 db	á 5 Ft 3o kr	3 Ft 4o kr	
b/ kő	2/3 köböl		á 4 Ft	2 Ft 4o kr	
vagyis 1 köböl vegyesfalazat kő- és tégla-anyagszükséglete					6 Ft 2o kr,

ami a téglafalazatéhoz képest 42 % megtakaritást jelent. A megtakaritást némileg lerontja a habarcstöbblet, amelyhez talán némi munkabértöbblet is számitandó.

I/32o6. Bné

- - - - - - - - - -

XV.

A szegénynép kunyhói.

A zsellérek épitkezéseire vonatkozó adatokat hiába keresnénk a levéltárakban. Tudományos dokumentáció sem áll rendelkezésünkre, ugyhogy a téren egyedül saját megfigyeléseinkre vagyunk utalva. Ezekre azonban bőven volt alkalmunk, amióta az 1945 évi ostrom sok régi házról letépte a falak anyagát eltakaró vakolatréteget. Azóta is gyakorta vagyunk szemtanui egyes ősrégi vizivárosi és országuti házacskák lebontásának.

A kamarai adminisztráció a Várban zselléreknek nem adott romházakat, hanem a külvárosban utalt ki részükre házhelyeket. Igy aztán a vizhordó munkások, a szőlőkben napszámban dolgozó kapások a Tabánban, a Vizivárosban, az Országuton, Ujlakon telepedtek meg. Házikójukat felépitették olyan anyaggal, amilyen éppen a kezükügyébe került. Némelyik vályogot vetett, másik házafalát sárhabarcsba ágyazott kisebb-nagyobb kövekből rakta. Legfeljebb a házak sarkainak, az ajtóknak és ablakoknak a kifalazására jutott egy pár nagyobb faragatlan, alaktalan kő, olyan, amilyet ma is akárhányat találhatunk a Hárshegy vagy a Szabadsághegy erdeiben. "Findling"-eknek nevezi ezeket a budakörnyéki németajku lakósság. Amikor a házikó tető alá került, bevakolták és evvel századokra elleplezték a falak nyomoruságát. Talajvizszegény helyen, jó tető alatt, vakolattal védetten a legsilányabb fal is dacol az idővel. Mi mindent takar el a vakolat! Láttunk házakat, amelyeknek ősrégi, sárba rakott aprókövekből álló falait utóbb szabályos téglafalazattal felmagasitották és amelyek igy lakályos, formás épületekké változtak. Sőt, ismerünk a Rózsadomb alján egy kulturált külsejü emeletes házat, amelynek földszintje vályogból épült.

Egyes épületek megváltoztak, de a legtöbb zsellérház kétszáz éven keresztül is megmaradt olyannak, amilyennek épitették. Nedves, egészségtelen, minden higiénát nélkülöző nyomortanyának. Ilyenek voltak a Tabán viskói, amelyeket a Főváros akkori vezetősége lebontatott anélkül, hogy az eltüntetett munkáslakások pótlásáról gondoskodott volna. És megmaradtak a tel-

jesen elhanyagolt, majdnem elfelejtett Óbudán, Ujlakon és másutt a dombok alján, a dohos, zsufolt, betegségek csiráit terjesztő kunyhók százai, amelyeknek lakói váltig ragaszkodtak hajlékukhoz, mert tudták, hogy a kormány nem tud, talán nem is akar, a lakásinségen segiteni. Egy uj kornak, uj társadalmi rendnek kellett elkövetkeznie ahhoz, hogy az elhanyagolt, egészségtelen budai házikók lakói tudhassák, hogy rövid időn belül jut nekik is emberhez méltó hajlék.

- - - - - - - - - - - -

Jegyzetek

/1./ Gárdonyi Albert, legjobb és legtermékenyebb fővárosi helytörténészünk " A 7oo éves Budapest " c. Bp. é.n.müvének 76-78.l.-án irja meg János király oklevele megszerzésének történetét. Megirásakor nyilván még nem tudott Ferdinánd okleveléről, melyről "Buda város közigazgatása és közgazdasági viszonyai a XVII. század végén" c. a Századok 1916. évi folyamában megjelent munkájában emlékszik meg. 479.l.

/2./ Kovács Lajos: "Buda főváros pénzügyei a Rákóczi-szabadságharc idején." Klny. a Domanovszky-emlékkönyvből, Bp.1937., 15.l.

/3./ U.a. 18.l.; Dvihally Anna Mária: "A budai szőllőmüvelés története." B. 1932. 76.l.

/4./ Az egykori hajó- és repülőhidak történetét még nem irták meg, bár igen kivánatos volna. Számtalan idevágó adat található a F.I.-ban a pesti Acta Pontalia c. vastag iratcsomókban és a budai levéltárban sok helyen elszórva.

/5./ Dvihally id.m. 75 és köv.ll.

/6./ Kovács L. id.m. 18.l.

/7./ F.L., budai tanácsülési jegyzőkönyvek, 1742. Fo 228.

/8./ Renner 1696-ban már Budán lakott, l. Schmall Lajos kéziratát: "A budai régi városháza története", 19o7., 26.l., a Szabó Ervin könyvtárban.

/9./ Kneisslnek az 1688 évi összeirás szerint 2 háza volt a Vizivárosban. L. Schmall Lajos: "Adalékok Budapest Székesfőváros történetéhez", Bp. 1899. II.k. 206.l. -

/1o./ Főv.L. budai Miscellanea Antiqua N° 237 és N° 651 F° 71.

/11./ u.o.N° 247. Kneissl ellen évtizedekkel halála után csődöt nyitnak. Vizsgálják, Körber nem kárositotta-e meg Kneissl fiát, aki egyébként 1768-ban /Tan.kző.k.81.l./ a városi szegényházba kerül.

/12./ u.o. N° 651, F° 66.

/13./ u.o. F° 27.

/14./ u.o. F° 1-15., 55., 68., 7o.

/15./ u.o.

/16./ köztörténeti adataimat Hóman-Szekfü Magyar történeté-ből és Marczali Henrik: "Magyarország története III. Károlytól a bécsi kongresszusig" c., a Millenáris történelemben megjelent müvéből vettem.

/17./ Bánrévy György: "A budai kir.palota ujjáépitése III.Károly alatt". Tanulmányok Budapest multjából. I. 1932. 8.l.

/18./ u.o. 5.l.

/19./ u.o. 6-8.l.

/2o./ F.L. budai Miscel.ant. N° 651, F° 33-36.

/21./ u.o. F° 57-6o, 64-65.

/22./ a budavári parancsnokok felsorolását lásd Korabinsky, J.M.: "Geographisch-Historisches und Producten-Lexikon von Ungarn" h.n. 1786,. 487.l.

/23./ Bánrévy id.m. 1o-12.l

/24./ u.o. 15-19.l.

/25./ u.o. 23. és 26.l.

/26./ u.o. 26.l.

/27./ u.o. 33. és köv.ll.

/28./ Schoen Arnold:"A budapesti központi városháza." Bp.193o. 11-12.l.

I/3206. Bné

/29./ helyszinrajza O.L. helyt.tan.Dep.Civ. 1795.Fons 9o. Közzétettük az."Épitéstörténeti és elméleti közlemények" 2.sz.-ban, 1933., megjelent "A kormányszékek Budára helyezése és a téglaipar" c. tanulmányunkkal kapcsolatban.

/3o./ F.L. budai Intimata Locumten.ante 1785.N° 369.

/31./ Schoen id.m. 143.l.

/32./ F.L. budai Correspondentia Magistrualis 1731 ápr. 19.

/33./ F.L. budai Gewöhr Protocoll 1723 év. F° 39.

/34./ F.L. budai tan.ü.jegyzőkönyvek 1729 febr.4. és budai Gewöhr Protocoll, Landstrass 1723 F° 39.

/35./ F.L. budai tan.ü.jzk. 1729 máj.2o.

/36./ u.o. 1731. F° 128.

/37./ u.o. 1731. jul.14.

/38./ u.o. 1743. F° 123, és 1757 febr.4.

/39./ u.o. budai Corr.Mag. 1731., "Sonnleuthner" feliratu iratköteg.

/4o./ A törökök pesti fegyvertára a mai Váci-utca, Régi-posta-utca, Apácai Cseri János-utca és Türr István-utca által határolt térségen feküdt. Visszafoglalás után ezt a területet a császári hajóhivatal foglalta el. Az ingatlan történetét levéltári kutatásaim alapján megirtam. Kéziratban maradt.

/41./ A Zeughausra vonatkozó összes, más forráshivatkozással el nem látott adatomat Bánrévy György: "A budavári katonai szertár /Zeughaus/ 1725-19o1." c., a Tanulmányok Budapest multjából sorozat II. kötetében megjelent /1933./ munkájából vettem.

/42./ Pesti térképét közli Rómer Flóris: A régi Pest",Bp.1873., és Schmall Lajos id.m.:"Adalékok..." - Ismeretes még az általa készitett pestmegyei térkép is.

/43./ Hauszmann Alajos:"A magyar királyi vár." Foliokiadás,18-19.l.

I/3206. Bné

/44./ Ugyanakkor eladtak más kibontott épitőanyagokat is. Egy régi budai házban, amelyet a századforduló körül renováltak, a palotabontásból vett gyönyörü táblásparkettát láttam.

/45./ A budai polgárság közüzemellenes voltát már megemlitettem e "Közlemények" előző számában megjelent tanulmányomban. 46.l.

/46./ F.L.budai Corr.Mag.1729-173o. "Carl Cunitz" feliratu iratcsomag.

/47./ u.o.budai Ben.Mandata ante 1785., N° 92.

/48./ u.o.budai Miscel.Ant. N° 651, F° 51.

/49./ u.o.budai tan.ü.jzk. 173o ápr. 2o. és máj.12.

/5o./ Hóman-Szekfü: Magyar történet I.kiad.VI.k. Szekfü: tizennyolcadik század, 7.l.

/51./ Rupp Jakab: "Buda-pest és környékének helyrajzi története." Bp. 1868. 96.l.

/52./ Rupp id.m. 96-99.l.; Némethy Lajos: "Nagyboldogasszonyról elnevezett budapestvári főtemplom," Esztergom, 1876. 114., 118-119.l.

/53./ Némethy szerint, id.m.114.l., Excerpta ex historia collogii Budensis S.J., Acta Jesuita."

/54./ P.Veremund: "A kapucinusrend rövid története." Bp.1927. 27.l.

/55./ Némethy Lajos: "Török mecsetek Budán"Bp.1878. 52-53.l. Schoen Arnold: "A budai Szent Anna-templom". Bp.193o. 4.l. Genthon István és Zakariás Sándor "Budapest müemlékjellegü épitményeinek jegyzéke. Bp. 1949.

/56./ Pokorny Emánuel: "A Szent Erzsébet-szerzet tekintettel budapesti kolostorára, templomára és női kórházára." Bp.1935. 21-24.l.

/57./ Rupp id.m. 167.l.; Némethy id.m. "Török mecsetek [illegible]"47.l. Schoen id.m."A budai Szent Anna-templom" 4.l.

/58./ Rupp id.m. 177l.l.; Pokorny id.m. 22-24., 88-92.l.

/59./ Rupp id.m. 11o-113., 127.l.- Schoen id.m."..Anna-templom" 4.l.

/6o./ Schmall id.m. "Adalékok ..." II.k.292.l.

/61./ u.o.

/62./ a városháza épitéstörténeténél Schmall Lajos: "budai régi városháza története" c., a Szabó Ervin-könyvtárban lévő kéziratára támaszkodtam, 5-7., 53-56., 82-83., 93.l.

/63./ F.L. budai tan.ü.jzk. 173o. F° 43, 1743. F° 11 és 13.

/64./ Ballagi Aladár: "Császári kormányzat Budán és Pesten 1686-1711." Bp.1926. 5-7.l. - Gárdonyi Albert: Budai középitkezések a XVII. század végén." Historia I.évf. 1928. 1-3.l. u.az. "A 7oo éves Budapest" Bp.é.n. 65. és kk.ll.

/65./ Nagy kár, hogy munkájuk, amely a régi budavári házak telekkönyvi és egyéb, a levéltárakban felkutatott adatait dolgozza fel, csak kéziratban áll rendelkezésre. Kinyomtatására sürgősen szükség van.

/66./ id.kézirat:" A régi budai városháza.." 22.l.

/67./ Pásztor Mihály: A százötven éves Lipótváros." Bp.194o.64-7o.l.

/68./ ez az ellentét még évtizedekkel később is fennállott. Lásd O.L. helyt. tan. Dep.Pol. 1785.Fons 41.

/69./ Gesell Sándor és Schafarzik Fereno: "Mü- és épitőipari tekintetben fontosabb magyarországi kőzetek részletes katalógusa." Bp.1885.X. és 22.l.

/7o./ u.ott 2o. és 38.l.

/71./ u.ott

/72./ F.L. budai tan.ü.jzk. 1768.máj.17.

/73./ Stelling-Mishaud, S.: "Les Aventures de M.de Saint-Saphorin sur le Danube." Paris et Neuchatel, 1933.

/74./ F.L. budai Locumten.ante 1785., N° 1451.

/75./ U.o. N° 1415.

I/3206. Bné

MELLÉKLET NYITRAI ELEK: ÉPITKEZÉSEK ÉS TÉGLAÉGETŐK BUDÁN A SZATMÁRI BÉKÉT KÖVETŐ KORSZAKBAN c. TANULMÁNYÁHOZ

A MOSZKVA-TÉR KÖRNYÉKE 1749-BEN ÉS 1954-BEN

FRANÇOIS LANGER 1749 ÉVI TÉRKÉPE ÉS A FŐVÁROSI KATASZTERI HIVATAL HELYSZÍN-RAJZA ALAPJÁN RAJZOLTA:

SZABÓ ISTVÁN

Vielle redoute: RÉGI ERŐDITMÉNY

Cimetiere des bourgeois: POLGÁRI TEMETŐ

Tuilleries des bourgeois: POLG. TÉGLAÉGETŐ

Tuilleries des fortifications: KATONAI —"—

Capelle: KÁPOLNA

VÁRFOK-UTCA

KRISZTINA-KRT.

CSABA-U.

Vielle redoute

VÉRMEZŐ-UTCA

OSTROM-U.

Tuilleries des bourgeois

Cimetiere des bourgeois

Tuilleries des fortifications

DÉKÁN-U.

MÁRTIROK-ÚTJA

capelle

SZÉNA-TÉR

RETEK-UTCA

LÖVŐHÁZ-UTCA

FÉNY-U.

FILLÉR-UTCA

MAI ÁLLAPOT

VILLAMOSVONALAK

0 10 20 30 40 50 60 70 80 90 100

MÉTER

Várnai Dezső:

Az esztergomi vár kőfaragójelei.

Az esztergomi ásatásokról szóló eddigi közlések az egykori királyi palota általános ismertetésére tértek ki csupán, a részletmegfigyelések közzététele mindezideig nem történt meg.[1] E hiány részbeni pótlása céljából rövid tanulmányomban közlöm az általam eddig összegyüjtött árpádkori-együttes kőfaragójeleit, s e jegyek segitségével kisérletet teszek épitési menetének szakaszolására.[2] E gyüjtőmunkám korántsem tekinthető lezártnak, mivel a kőfaragójelek teljes begyüjtése ma már egyes helyeken lehetetlen, mert a kövek felületét későbbi időben átdolgozták; máshelyen pedig a meglévő freskók, vagy pedig a későbbi idők feltöltése és falazása ezt megakadályozzák. A kőfaragójelek csoportositásán tul az analogiák összegyüjtését is mellőztem, mert az a jelek jelenlegi kezdetleges közlési módjára tekintettel ma még kellőképen nem megbizható. A relativ épitési kronológia megállapitásánál nélkülözhetetlen stilusanalizisban is csak a stilusjegyek legjellemzőbbjeit emlitem, mintegy példaképen, a kőfaragójelekből kiolvasható megállapitásaim alátámasztására és az épitési periódusok érzékelésére.

Eddig 74 db 29 féle eredeti helyen lévő románkori kőfaragójelet találtam. A jelek általában egy-kétszer és mindössze két jel van, ami többször /tizenegyszer/ fordul elő. /Lásd a mellékelt csoportositást./

1.-13. sorszámu jelek az u.n. trónterem kettős kapuján és a mellette lévő erkélyre vezető folyosó déli falának kváderkövein találhatók.

14.-2o. számu jelek a "Trónterem" belső falfelületének kváderkövein, a 21.-23. számuak pedig a külső falfelületén vannak, 24.-3o. számu jelek a várkápolna belső falfelületén láthatók. /Ugyanitt vannak a 7o.-74. számu jelek is./

I/32o6. Bnó

31.-38.sz. jelek a várkápolna déli oldalkápolnáján, /az u.n. sekrestye belső falfelületén/ a 39.-41.sz. jelek az északi oldalkápolnán, a belső falfelület kváderkövein láthatók.

42.-50.sz. jelek az északi oldalkápolna homlokzati felületének kváderkövein szemlélhetők.

Az 51.-54.sz. jelek a várkápolna déli homlokzatának kváderkövein, az 55.-66.sz. jelek pedig a déli oldalkápolna nyugati külső falfelületének kövein ismerhetők fel.

A 67.-69.sz. jelek a várkápolnához északról csatlakozó palotafal keleti homlokzati felületén lévő köveken találhatók. /Lásd a mellékelt tájékoztató alaprajzot./

Három építési periódus figyelhető meg az esztergomi egykori királyi várpalota építésénél, amit az ismertetett kőfaragójelek csoportjai is igazolnak.

I. periódus.

A mai napig romjaiban fennmaradt palotának /eltekintve az u.n. Szent István-terem padlószintje alatti falmaradványtól/ az u.n. Fehér-torony, ez az emeletenként két nagy szobáraosztott és észak felől a sarkán lemetszett, általános négyszögalaprajzu lakótorony volt, cca. 15 m-es külső oldalhosszakkal, a palotakomplexum legdélibb részén. Kapuzata észak-nyugat felé nyilott, mellette őrfülke-szerü folyosó van, amely erkélyhez vezet. Északi szobájából csigalépcső vitt a magasabb szintekre, egy másik lépcsőzet pedig a külső udvarszintre vezetett. Ugy vélem: a kettőskapuzathoz eredetileg a belső udvarból lépcsőzetesen lehetett feljutni, amikoris még a "Szent István-terem" helyén földfeltöltés lehetett, éppenugy miként az a Fehértorony földszinti padlója alatti romfalak felett is volt.

Véleményem szerint ennek a legrégibb résznek az 1187-es tüzvész előtt kellett elkészülnie, hiszen a székesegyház felé néző kettős kapuja szolgálhatott mintául a Jób érsek által átépitett székesegyház diszkapujához, a Porta Speciosához.[3] Itt gondolhatunk elsősorban az oszlopfők és lábazatok hasonlóságára, továbbá a sarlós ivalakitásokra. E feltevésemet látszanak I/3206. Bné

alátámasztani az épitmény mürészletei is; igy elsősorban a saroklevél nélküli attikai oszloplábazatok és klasszicizáló oszlopfejezetek. Végül az összeépitetlen falak is csak valószinüsitik e feltevést: ugyanis az egykori homlokzati felületen szépen megdolgozott és hézagolt kváderkövek láthatók ott, ahol a torony északi sarkához később hozzáépitett, de ma már nem álló falcsatlakozás azokat nem takarja el.

Itt azonban meg kell jegyeznem, hogy a "Szent István-terem" létezése az első épitési periódusban még közel sem mondható tisztázottnak, mivel itt a falak összeépitettségének átkutatása nem volt lehetséges és a kőfelületek is későbbi időben átdolgozást kaptak. A Fehértorony mürészletekkel tagozott faragványain és kváderkövein se kivül, se belül nem ismerhetők fel kőfaragójelek, éppen ugy, mint a "Szent István-termen" sem. Csupán a kettős kapu kivétel; kisebbik nyilásának keretkövén és az ebbe torkoló folyosó déli falának kváderkövein 14 eredeti helyen lévő kőfaragójel van. E jelek feltünően hasonlitanak a görög betükhöz. Azonban ez az épületrész a torony egész tömegéhez képest elenyésző, s igy e jelnélküliség általában jellemzője ennek az épületrésznek.

II. Épitési periódus.

Az első és legrégibb kőfaragójel-csoporttól élesen elkülönül a jelek egy másik csoportja: 9 jel a "Trónterem"-toldalék és az u.n. királykapu /a várkápolna kapuzata melletti, a kápolnafal homlokzati falsikjába enyésző profilos ivezetü kapu/ kövein. Stiluskritikai alapon ugyan ide volna sorolható a trónterem alatti u.n. "Szent István-terem" is, bár ezen és az ide levezető lépcső falain nem található egyetlen kőfaragójel sem. Ugy vélem a "Királykapu" nyugati bélletoszlopa és ivezetének kövei származnak ezen második épitési szakaszból, keleti felét később átépitették.

A kőfaragójelek eme csoportjában csupán egy jel van, ami formaazonosságot mutat az előző csoport egyik jelével. /a 18.sz. jel./ Hordozója talán az előző épitkezésből megmaradt kő lehet. A gyakrabban előforduló 14., 21, 22.számu és a I/3206. Bnó

15., 16., 20., 23. számu jelek viszont kifejezetten mások mint az előző csoport jelei.

Ezek feltétlenül egy ujabb kőfaragó iskola megjelenését jelzik, talán az 1187. évi tüzvész után megélénkült épitkezések idején ide érkezett proterenaissance iskolázottság délfrancia kőfaragók jelei.[4] Ezen épitési periódust a saroklevél kezdetleges alakitásának megjelenése az oszloplábazatokon, és a borda nélküli keresztboltozattal ellentétben az egyszerü négyszögkeresztmetszetü keresztborda alkalmazása jellemzi a legjobban. Az oszlopfőkön az előzőkhöz képest, még erősebb a klasszicizáló jelleg. A "Szent István-terem"-ben a francia kockafejezetek alkalmazása is arra utal, hogy ittmár a XII. század végén, erős francia hatás kezd kibontakozni, késő román épitészetünkben az eddigi dalmát-lombard és egyéb keleti hatások mellett.

III. Épitési periódus.

A XIII. század elején általánossá vált ciszterci ta épitészetünkben a délfrancia-burgundi épitészet hatása. Ez a hatás megmutatkozik Esztergomban is, minden bizonnyal az 1200 körüli időben. A várkápolna épitésének kezdete mindenesetre az esztergomi várpalota komplexus épitésének utolsó szakaszába sorolandó, mivel annak bordarendszere a legfejlettebb és az oszlopfejezetek, lábazatok kialakitása is erre utal.

A várkápolna épületegyüttesén előforduló 48 db kőfaragójel annak egy időben történt épitése mellett szól. A jegyek majdnem kivétel nélkül az ötágu csillagnak, mint alapjegytipusnak különböző változatai. Ebben az épitési időszakban feltünik ugyan egy homlokzatkialakitó kőfaragó alcsoport is, azonban ezeknek a jelei csupán az alépitmények homlokzatán fordulnak elő, a padlószint alatti részeken, de ezek erősen keveredtek a kápolna-szentély padlóvonal körüli kőrétegeinek jeleivel. Mindenesetre megállapitható, hogy ez az alcsoport inkább megelőzi, mint követi a tömegesen előforduló kőfaragójelekkel jellemezhető kőfaragócsoport müködését. Tehát a szentélyt nem épitették sem később, még kevésbbé korábban, mint a hajót. A kőfaragójelek is egyenesen ez ellen szólnak.

I/3206. Bné

Legnagyobb számban /11-szer/ az ötágu csillagjel fordul elő, talán a vezető mester jele lehet. E feltevést látszik megerősiteni az a körülmény is, hogy egyedül ez a jel fordul elő ivkövön, tehát tagozott kövön, mégpedig az oltár mögötti cathedra[6] vállkövén. Ebben a jelcsoportban már kivételképen előfordulnak egyéni jelek is. /pl. az 54., 61. és 62. számuak minden bizonnyal azok/.

Kőfaragójegy-Katalógus.

I. Épitési periódus.

1. 1.számu kőfaragójel az egyetlen eddig általam ismert esztergomi jel, amely profilos kapukeretkövön van. - Alakja egyszerü görög kereszt. A kettős-kapu kiskapuján a jobboldal egyik keretkövének kávaoldalán, annak sulypontja táján. Exponált helyére való tekintettel gondolhatnánk talán a vezető mester jegyére.-

2. 13. 18. 2.sz. kőfaragójel a kettős-kapu melletti erkélyfolyosó déli falának 1. legalsó kőrétegében balról a 4. kövön van, alakja alsó sarkán nyitott háromszög.
Előfordul ez a jel még ugyanott a 4. réteg 10. kövén /13.sz./ továbbá a II. periódusban a "Trónterem" É.-i falán, a 8. réteg 1.kövén is. /18.sz./

3. 8. 10. 3.számu jel az 1. kőréteg 5. kövén három vonásból áll ferdén áthuzva. Feltünően hasonló jel fordul elő a 3. réteg 1. és 7. kövén is, azonban ezeknél az áthuzás bizonytalan /8. és 10.sz./ sőt a legutóbbi még tükörkép alakitásu is.

4. 7. 4.számu jel az 1. kőréteg 7. kövén a görög kis lambda betühöz hasonló.
Előfordul még ez a jel a 2. réteg 7. kövén is. /7.sz./

5. 12. 5.számu jel a 2. réteg 1. kövén a görög nagy lambdához hasonló.
Előfordul még a 4. réteg 6. kövén is. /12.sz./

6. 11. 6.számu jel a második réteg 6. kövén a görög kis alfához hasonló.
Előfordul ez a jel még a 4. réteg 6. kövén is. /11.sz./

9. 9. számu jel a 3. réteg 2. kövén a nagy V betühöz hasonló.
Az ismertetett jelek általában a kváderkövek látható felületének sulypontja táján helyezkednek el finoman vályuzott véséssel kidolgozva.

II. Épitési periódus.

14. 21. 22. 14.számu jel a "Trónterem" toldalék keleti falán belül 8. réteg 5. kövén nagy Á betü formáju, finoman vésett háromszög vályázatos keresztmetszettel, sulyponton kivüli elhelyezéssel.
Előfordul ez a jel még ugyanennek a falnak külső oldalán /az előtér nyugati falán/ a 7. rétegben jobbról a 6. kövön és ugyanott hasonló a 6. rétegben jobbról az 1. kövön is. /21. és 22.sz./

15. 16. 20. 23. 15. számu jel a "Trónterem" keleti falán, a 10. réteg 1. kövén, nagy M betü formáju, az előzőkhöz hasonló kivitelü és elhelyezésü. Előfordul ez a jel még ugyanott a 12. réteg 3. kövén. /16.sz./ a "Trónterem" nyugati falának 5. rétegében az 5. kövön /20.sz./ és a király-kapu belső ivvállkövén is az előtér É.-i falában /23.sz./

17. 17. számu jel a "Trónterem" északi falának 7. rétegének 2. kövén, látható.

19. 19. számu jel a "Trónterem" északi falának 8. rétegének 2. kövén van.

III. Épitési periódus.

24. 45. 46. 24.számu jel a Várkápolna-szentély belső déli oldala 3. rétegének töredékes, freskóval boritott 3. kövén a diadalivtől keletre található. A jel egyik fele freskóval takart, leginkább a homlokzaton lévő 45. és 46-os sz. jelhez hasonlit, fekvő római egyes, vagy nagy I. betü formáju,

I/3206. Bné

egyik oldalán ipszilon-szerü terpesztett végződéssel. Hasonló jel ismeretes még az északi oldalkápolna támpillérének alépitményén, az alapozástól számitott 6. réteg 1. kövén, a lábazati párkány alatt, /45.sz./ valamint ugyanezen támpillér keleti homlokzatán is, az 5. réteg 2. kövén. /46.sz./

25. 26. 28. 29. 31. 38. 41. 53. 57. 59. 63.

25. számu jel a Várkápolna szentélyének közepén helyreállitott Cathedra-fülke déli vállkövén: ötágu csillag. A további jelek kivétel nélkül kváderkövek látható felületének sulypontjában helyezkednek el, kivételt képez a 33., 39. és 40.sz. jel. Ezek finoman 2-3 mm vtg. háromszögvályuzatos mélyitéssel vésett jelek, kivéve a mélyen barázdált 54. és 61. sz-ak, amelyek valószinüleg egyéni jelek. Ugyanez a jel még 10-szer fordul elő kváderköveken: éspedig Várkápolna hajó déli falán a diadaliv déli oszlopa mögött /26.sz./ 3. réteg bal sarokkövén /a kő töredékes és a jel sem teljes/.

Ugyanott a hajó déli falának nyugati ülőfülkéjében a Proféta-kép alatti /28.sz./ 4. rétegnek jobbról számitott 2. kövén.

Ugyanott a hajó nyugati falán a Sybilla fej felett /29.sz./ a 8. réteg kapu belső ivköve melletti 1. kövén.

Déli oldalkápolna /Sekrestye"/ nyugati falán, az 1. réteg 6. kövén. A jel alsó felét a helyreállitott téglapadló elfedi /32.sz./.

Ugyanitt 4. réteg 3. kövén /38.sz./

Északi oldalkápolna északi fala 4. rétegének 4. kövén /41.sz./

Előtér északi falának folytatásában, vagyis a várkápolna hajó déli falának homlokfelületén, a 3. réteg 6. kövén /53.sz./

Előtér keleti falán, vagyis a déli oldalkápolna nyugati falának külső oldalának 2. réteg 2. kövén /57.sz./

Ugyanott a 4. réteg 1. kövén /59.sz./

Ugyanott az 5. réteg 4. kövén /63.sz./

I/3206. Bné

27. 68. 69. 27. számu jel a várkápolna hajó déli falán a keleti ülőpad nyugati felén, egyenlő oldalu háromszög formáju. Előfordul ehhez hasonló a várpalota keleti homlokzatának északi oldalkápolnához csatlakozó részénél a 4. réteg lo. kövén /68.sz./ és a 7. réteg 4. kövén /69.sz./

30. 31. 35. 36. 50. 52. 56. 60. 64. 65. 66. 30. számu jel a várkápolna szentélyének északi falán, a középső fülke lefejtett falfestése mögött került elő. Fekvő V betü formáju, a végein ferde vonal-lehatárolásokkal. Ugyanez a jel előfordul még lo. helyen: éspedig: a déli oldalkápolna normann diszü kapubélletének nyugati oldalán a 4. réteg bal 1. sarokkövén /31.sz./, a déli oldalkápolna nyugati falán, a 3. réteg 1. és 5. kövén /35-36.sz./
Az előtér északi falának folytatásán /vagyis a kápolnahajó déli falának külső felületén/ a 2. réteg 3. és 11. kövén. /5o. 52. sz./
Az előtér keleti falán /déli oldalkápolna nyugati falának külső oldalán/ a 2. réteg 1. kövén /56.sz./
Ugyanott a 4. réteg 2. kövén /6o.sz./ az 5. réteg 5. és 9. kövén /64.-65.sz./ és a 6. réteg 3. kövén /66.sz./

33. 39. 33.számu jel a déli oldalkápolna nyugati oldalának 2. rétegén a 3. kövön a héber "s" betühöz hasonló formáju, a kváderkő baloldalához feltünően közel. Ez a jel előfordul az északi oldalkápolna keleti falának 4. rétegének 3. kövén is /39.sz./ hasonló elhelyezéssel.

34. 51. 34.számu jel a déli oldakápolna belső nyugati oldalán a 2. kőréteg 2. kövén cyril i betü formáju. Előfordul még fekvő helyzetben az előtér északi falán is a 2. réteg 9. kövén. /51.sz./

37. 37.számu jel a 24.sz. jelcsoportba tartozó fekvő nagy T betü, ferdén felhuzott felső vonalvégződéssel. A déli oldalkápolnanyugati falán a 4. réteg 2. kövén látható.

40. 40.számu jel az északi oldalkápolna keleti falának 4. kőrétegén, a 8. kövön, kettős kereszt formát mutat. Elhelyezése a 33. és 39.sz.-hoz hasonló.

I/3206. Bné

42. 42.számu jel az északi oldalkápolna keleti homlokzatán a 4. réteg 5. kövén nagy "A" betü formáju.

43. 43.számu jel nagy delta formáju, előfordul az északi oldalkápolna támpillérének déli falsikján, az 5. réteg 2. kövén.

44. 44.számu jel az előző jel kőrétegében a 4. kövön nagy "V" betü formáju.

47. 48. 49. 47.számu jel a 24.sz. jeltipushoz hasonló álló helyzetü römai I-es formát mutat, az északi oldalkápolna támpillérének keleti homlokzatán az 5. réteg 3. kövén. Ugyanez a jel van a támpillér északi homlokzatának 5. rétegében a 2. kövön is a párkány alatti rétegben. /49.sz./ Hasonló, csak fekvő helyzetü jel található ugyane támpillér keleti homlokzatán a 6. /párkány alatti/ réteg 3. kövén. /48.sz./

54. 54.számu jel az előtér északi falának folytatólagos részén a 3. réteg 9. kövén látható, durván vésett nagy "G" betü formáju mély vályuzattal.

55. 55.számu jel az előtér keleti falán, azaz a déli oldalkápolna nyugati falának külső felületén, az 1. réteg 2. kövén arabs négyes tükörképének formájára alakitott.

58. 58.számu jel az előtér keleti falának 3. rétegén, a 2. kövön négyzetgyökjelhez hasonló formáju.

61. 61. számu jel az előtér keleti falának 4. rétegében a 3. kövön forgó horogformáju, mély vályuzattal, vésett ives kidolgozásban.

62. 62.számu jel az előtér keleti falának 4. rétegében a 10. kövön pásztorbot formáju, finoman vésett, szögletesen kialakitott ceigavonallal.

67. 67.számu jel a várpalota északi oldalkápolnához csatlakozó keleti homlokzati falának 4. kőrétegében a 6. kövön, nagy "N" formáju.

I/3206. Bné

Ezen felül még további 5 jel a várkápolna hajó északi falának nyugati ülőfülkében van, a vászonra huzott prófétakép alatt. Ezeket a jeleket 1936-ban gyüjtöttem és rajzaikat leadtam a Müemlékek Orsz. Bizottságának, ahol azok elvesztek. A 3o.számu jeltipushoz tartozó egyik jelet egy a MOB. fényképtárában őrzött 22,99o.sz. fényképen még jól lehet látni, a 8. kőrétegben, jobbról számitott első kövön.

---

[1] Entz Gézának a Müvészettörténeti Értesitő 1952. évi /első/ számában megjelent 131-132. old. XV-XVII. századi bekarcolások falfestményeken s. közleményét kivéve.

[2] Az épités szakaszolására mindössze Lepold Antal dr. tért ki az Esztergom évlapjainak 1938-ban megjelent közleményeiben, Gerevich Tibor pedig csupán a Magyarország románkori müvészeti emlékei c.m. 88-89.old. és CXLI tábla szövegében utalt későbbi kialakitás, illetőleg részletképzésre.

[3] v.ö. Kny. Derosényi Dezső: Az esztergomi Porta Speciosa Budapest 1947.

[4] Homan-Szekfü: Magyar Történet I.kötet 673. old. szellemi müveltség rovatában: "1185-től francia és magyar mesterek épitik Esztergomban a királyi palotát és a székesegyházat."

[5] Nem érthetek egyet sem Genthon István, sem Gerevich Tibor véleményével. Gerevich Tibor i.m. 89. oldal. "...a XII.század utolsó negyedében, ...III.Béla az udvari kápolnát épittetni kezdte, ...a szentély teljes kiépitése már a XIII. század elejére esik, ami azt jelentené, hogy a munka III. Béla halálával rövid időre megszakadt." Bár a kápolnát éppugy befejezhették Béla életében is s ez esetben az oklevél megjegyzése a palotának tényleg ma is befejezetlen, illetve a XII. századi román stilban át nem alakitott nyugati dunai szárnyára vonatkozhat". Gerevich ez utóbbi feltevése alapján Genthon annyira megy, hogy már a "Szent István termet" is XIII. századinak véli.
I/32o6. Bné

Genthon István: Magyarország müemlékei Budapest, 1951. c. müvében. Ezzel szemben véleményem szerint az u.n. Szt. István kápolna és a fölötte lévő "Trónterem" még III. Béla korában épült, s csak a kápolnaszárny épitése maradt az 12oo-as évekre.

6. Gerevich Tibor i.m. 88. oldal "...a királyi trón. Érseki trónra a király magánkápolnájában nem gondolhatunk". Akkor már valószinüleg érseki házikápolnának számithatott mikor létesitették.

A felhasznált, de közelebbről nem idézett irodalom jegyzéke:

Árpádkori ásatások Esztergomban /Esztergom város Idegenforgalmi Hiv./1935.

Bierbauer Virgil: A magyar épitészet története, Budapest, 1937.

Csemegi József: A magyar épitészet a renaissance koráig /A szépmüvészetek könyve, Pesti Hirlap kiadása 194o./

" A középkori épitészet szerkesztési módszerei Budapest, 1952. /sokszorositás/.

Derosényi Dezső: Esztergomi ásatások angol nyelvü ismertetése. Budapest 1938.

- Esztergom városképi és müemléki vizsgálata. /M.M.O.K. sokszorositás 1951./

Gerő László: Magyar épitészet a XIX. század végéig. Budapest, 1954.

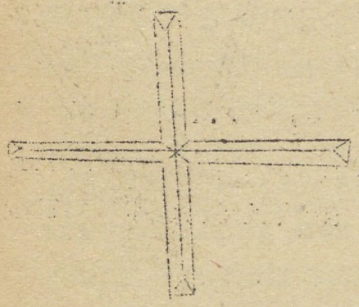
Homan-Szekfü: Magyar történet I-V. kötet. 1935.-36. Bpest.

Lux Géza: Az esztergomi ásatások épitészeti feladatai. /Kny. Épitészet/ Budapest 1942.

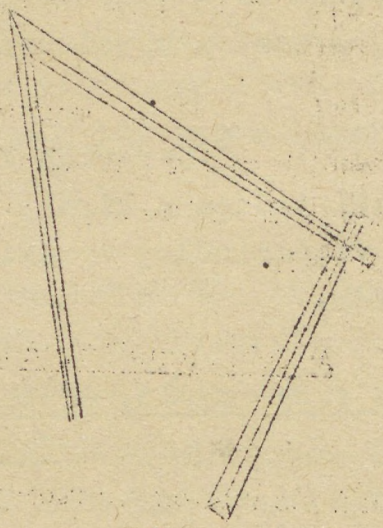
Molnár Erik: Magyar társadalom története az őskortól a honfoglalásig. Budapest 1949.

" Magyar társadalom története az Árpádkortól Mohácsig. Budapest, 1949.

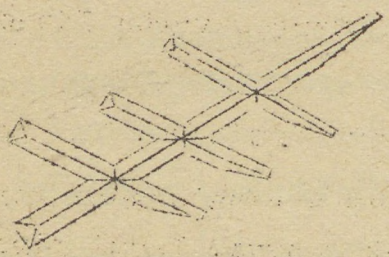
I/3206. Bné

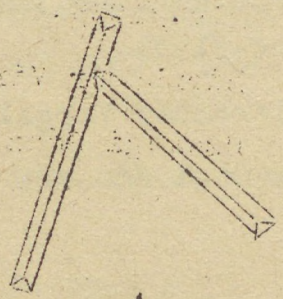
1

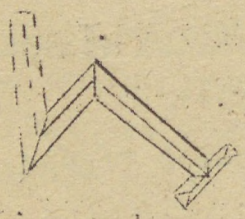
2

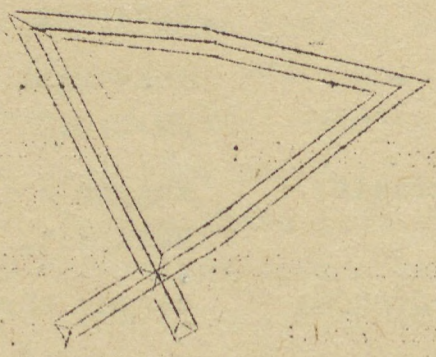
3

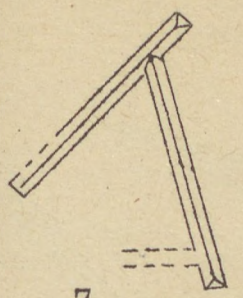
4

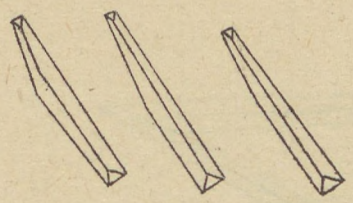
5

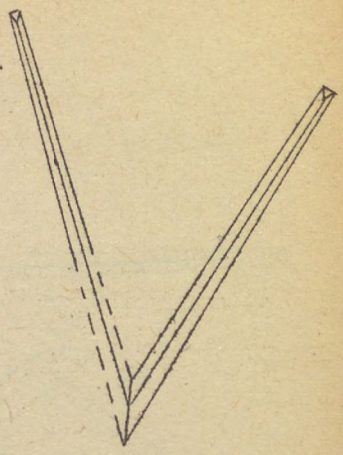
6

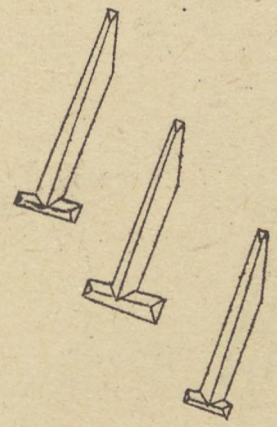
7

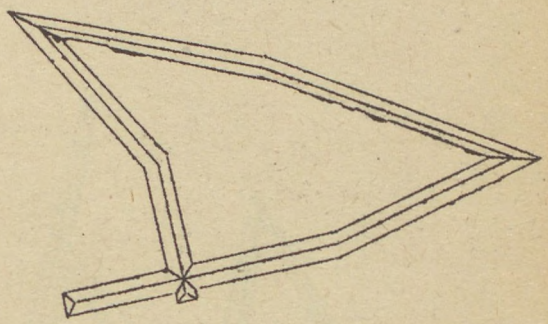
8

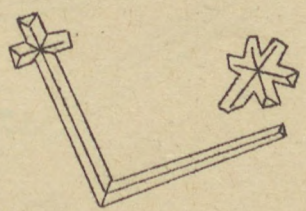
9

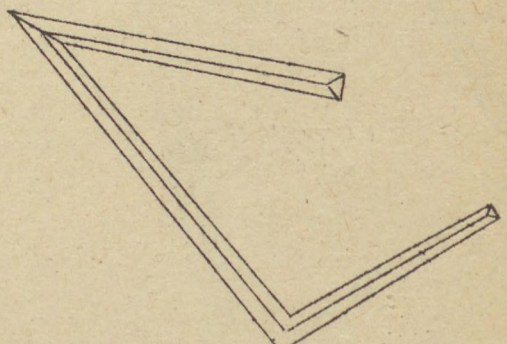
10

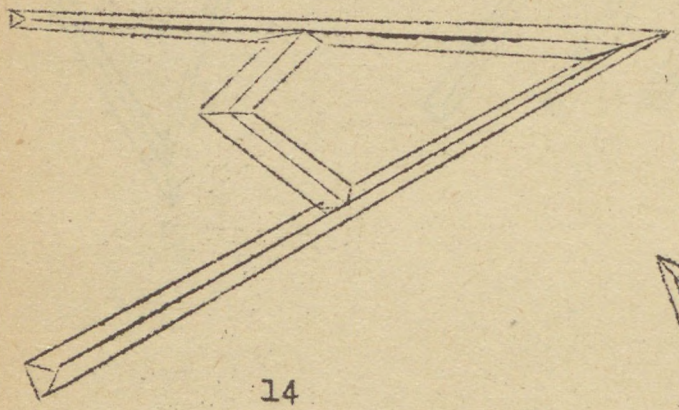
11

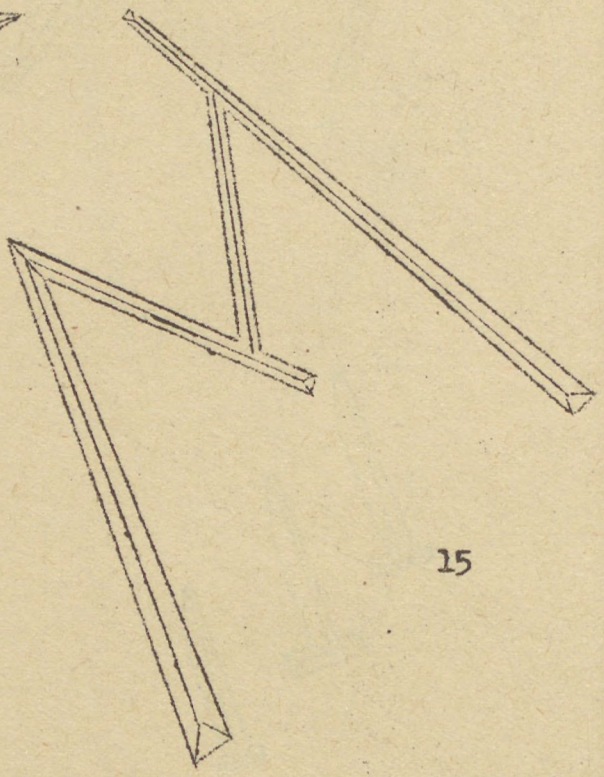
12

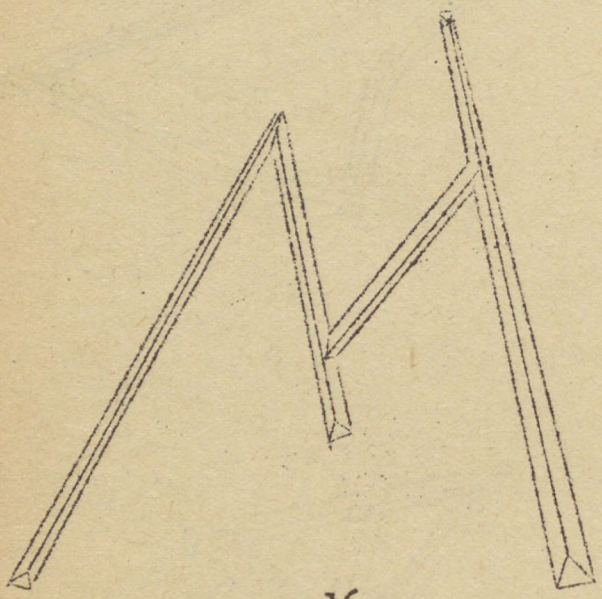
13

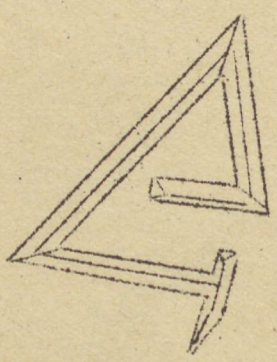
14

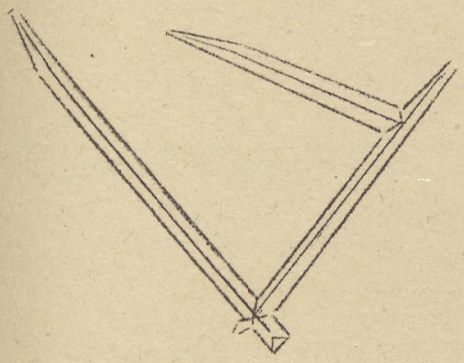
15

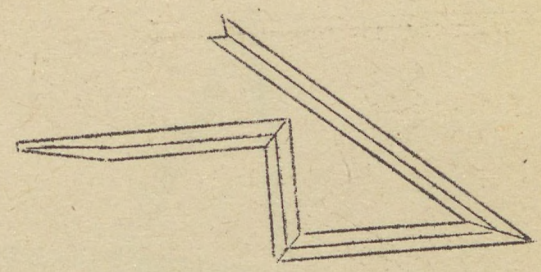
16

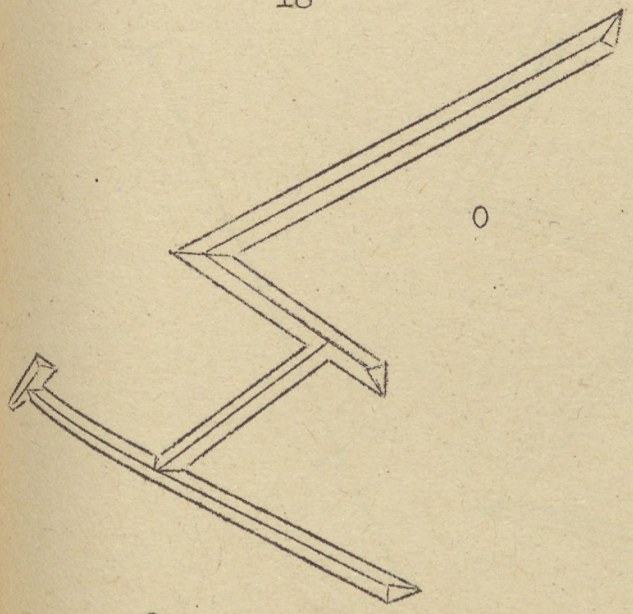
17

18

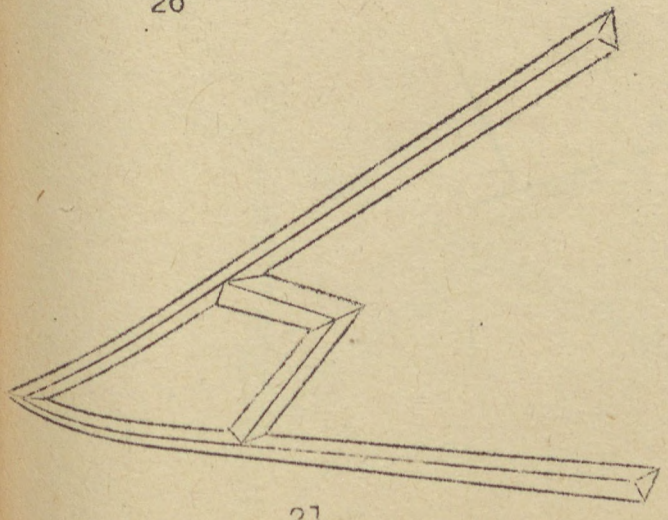
19

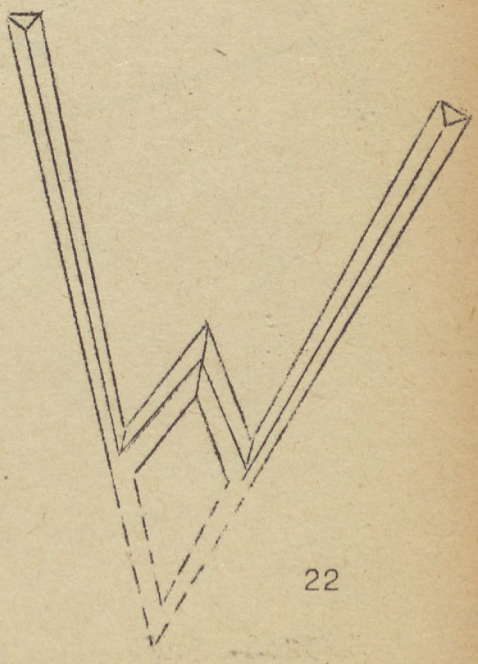
0

20 cm

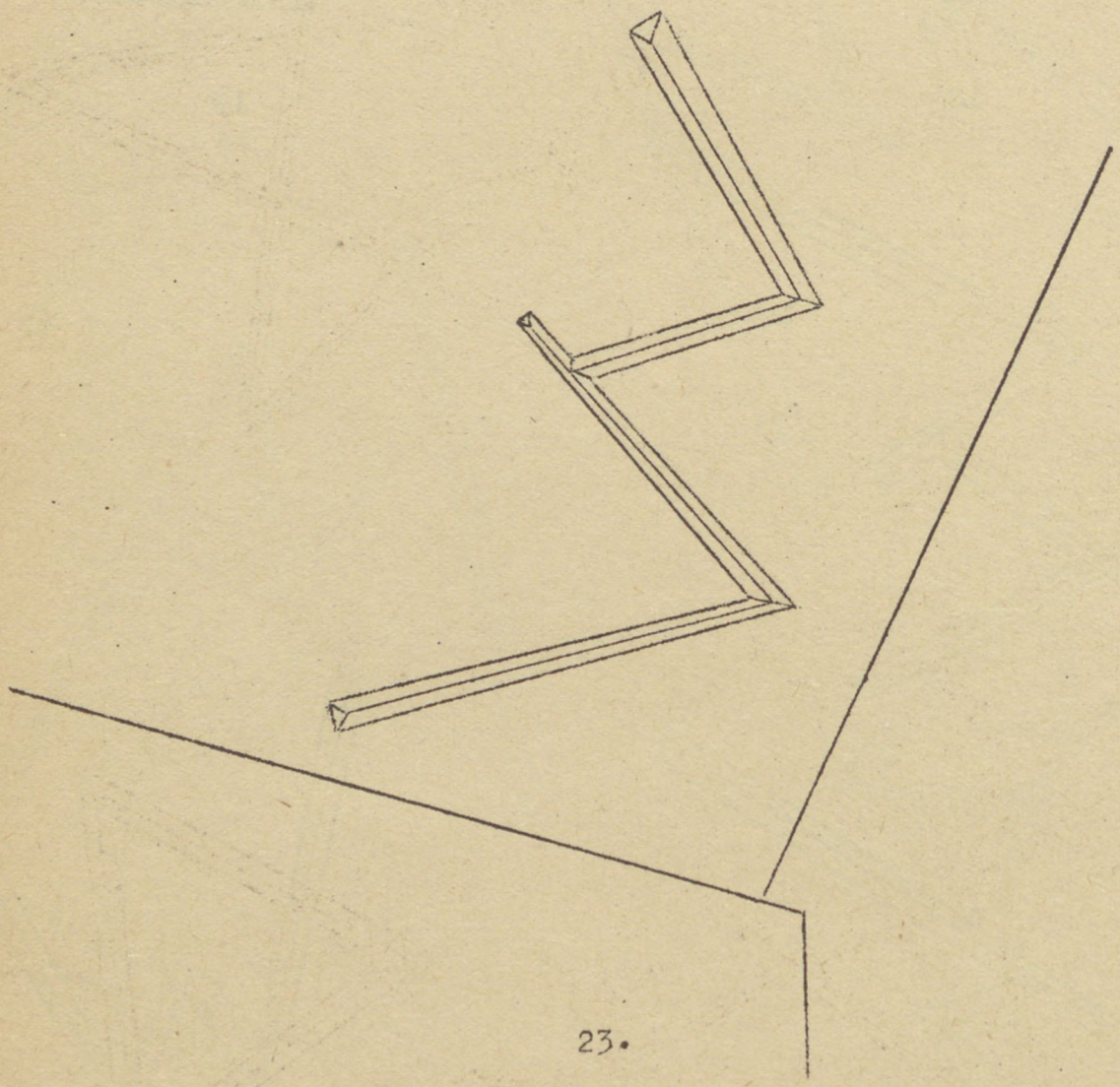
20

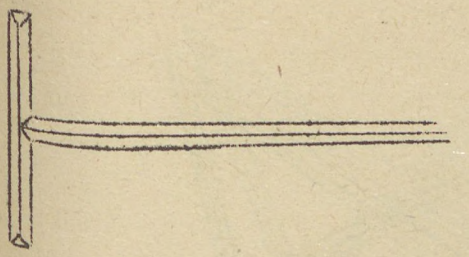
21

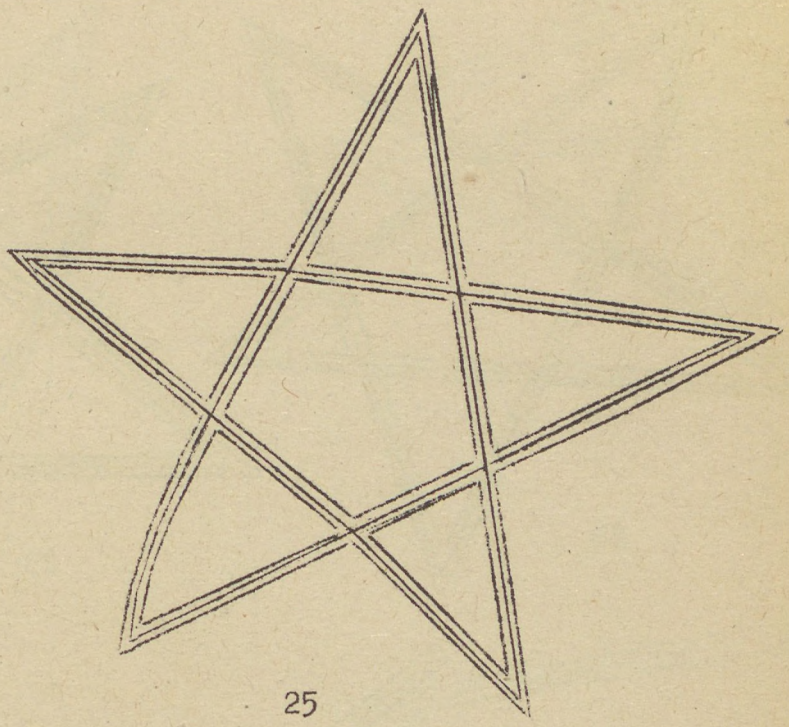
22

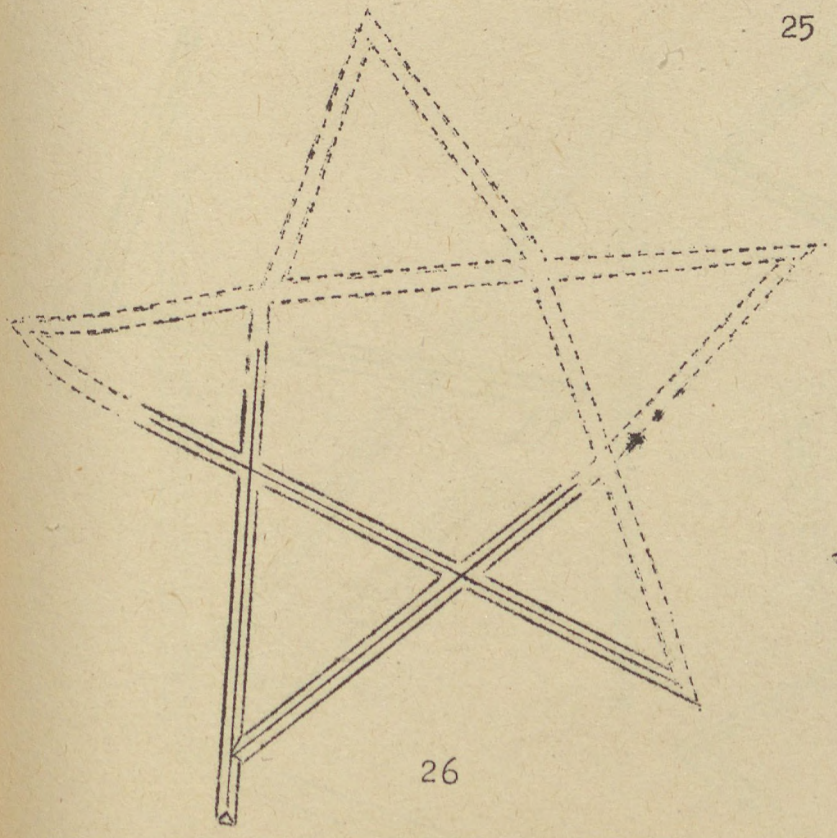
23.

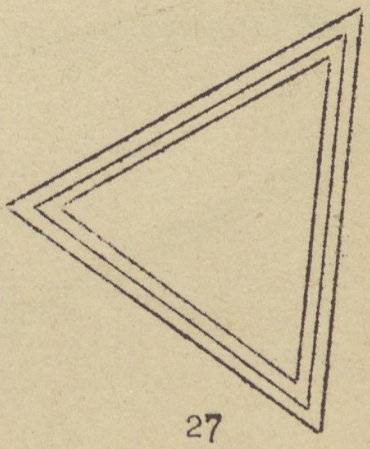
24

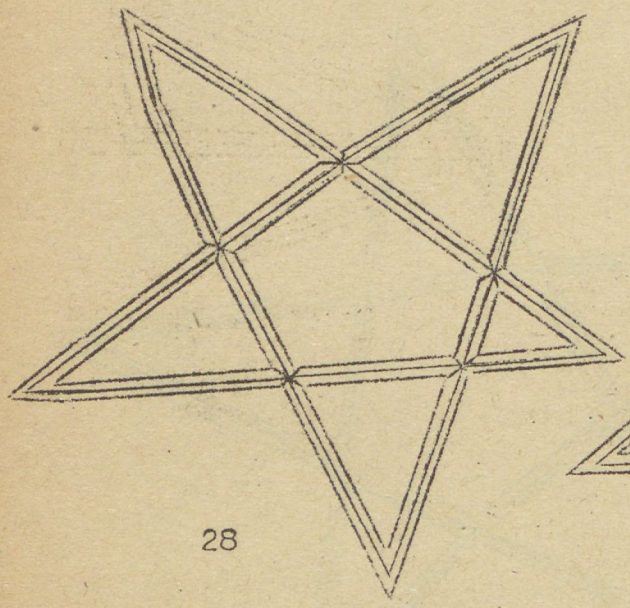
25

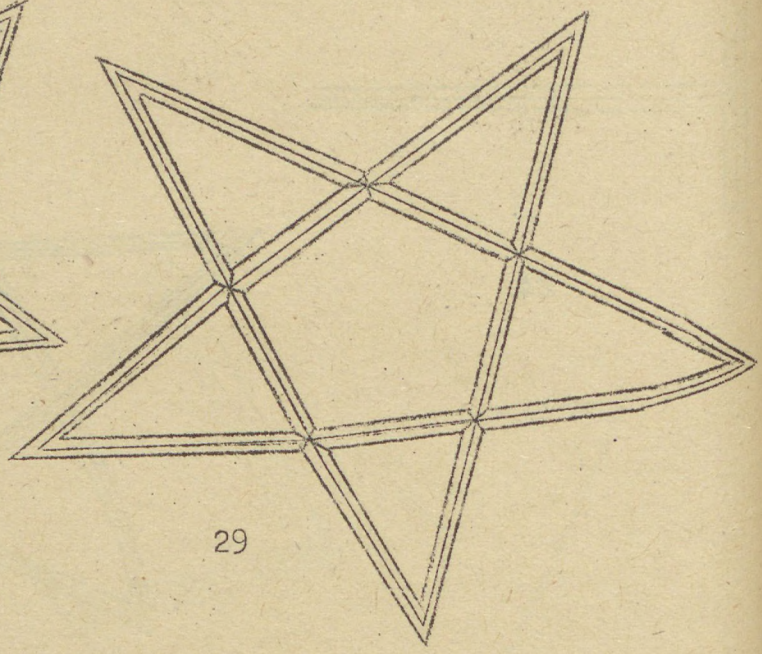
26

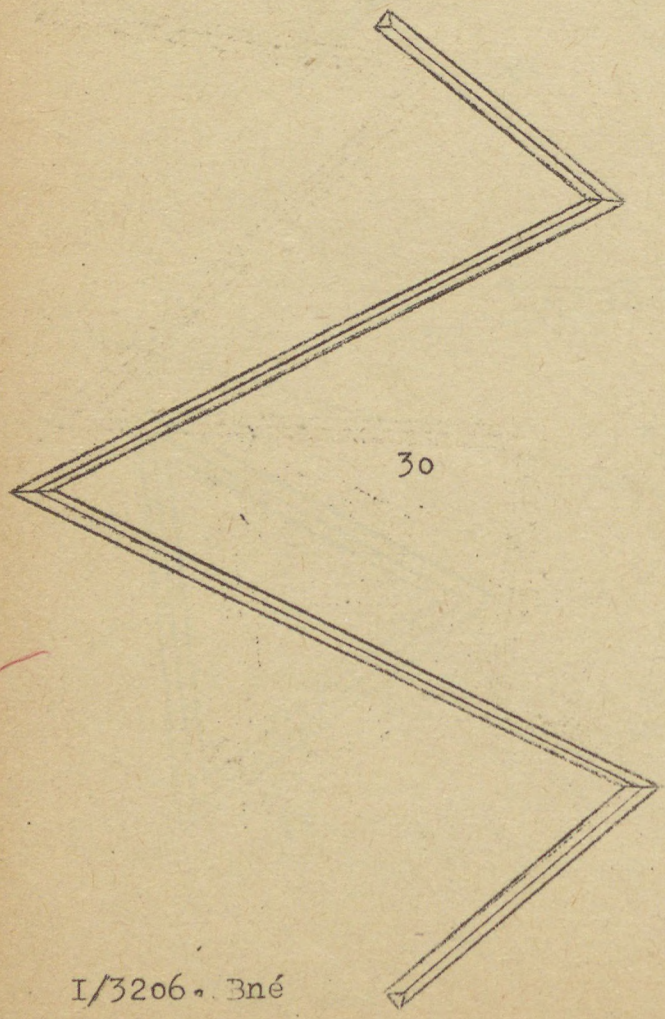
27

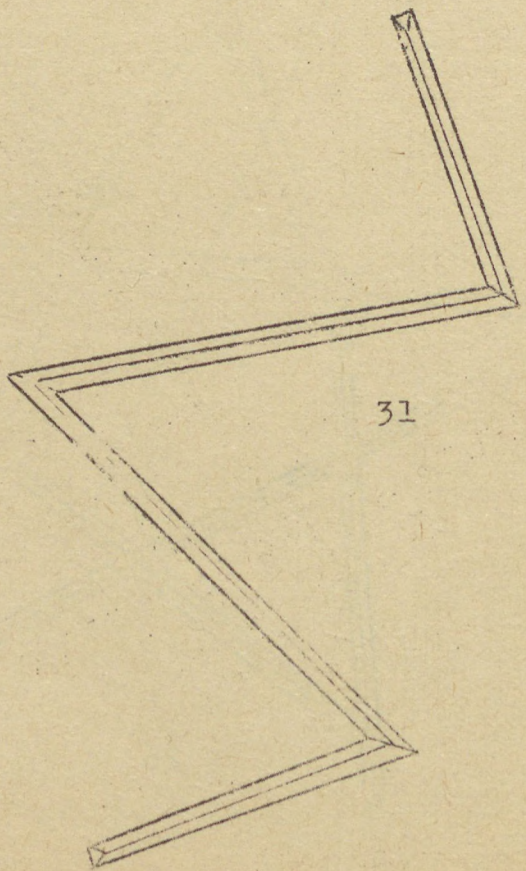
28

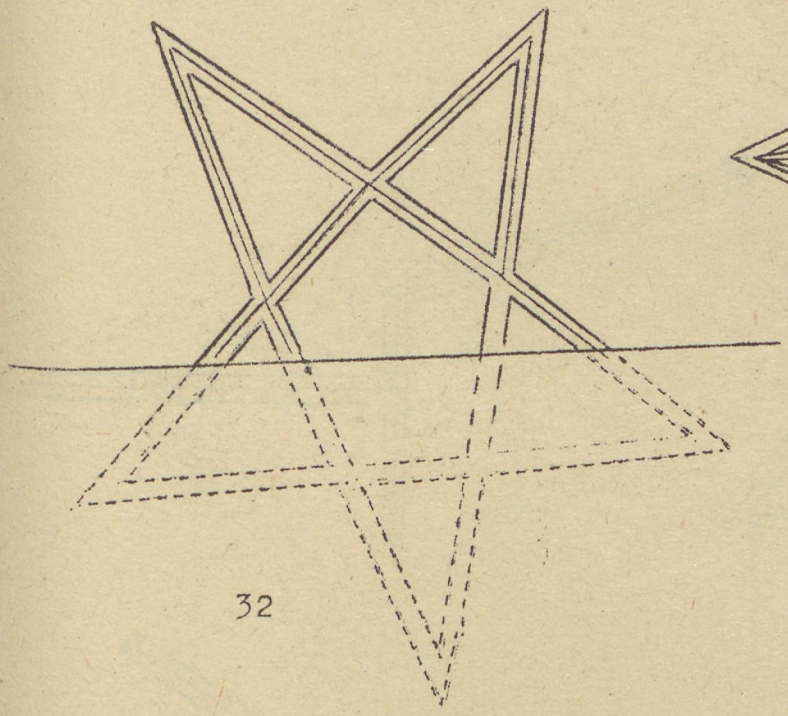
29

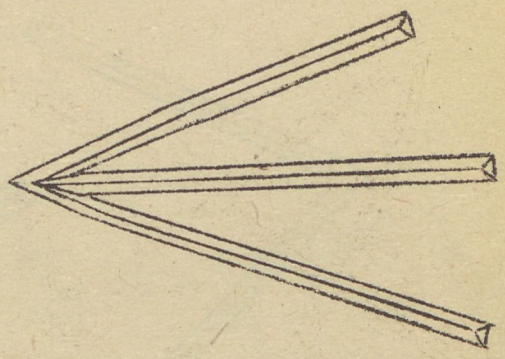
30

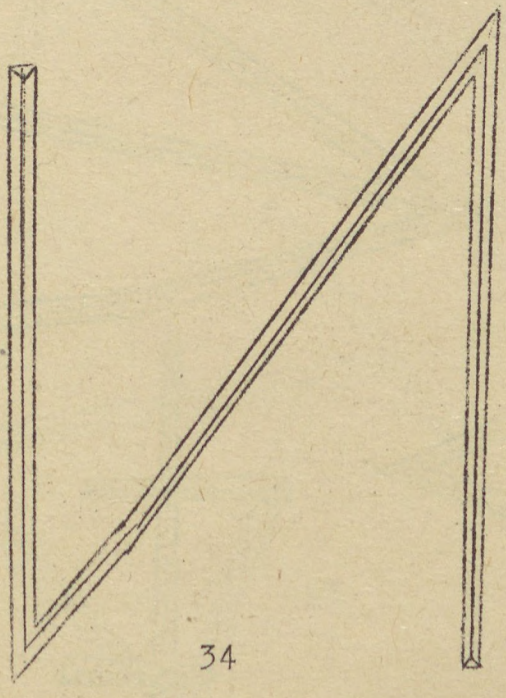
31

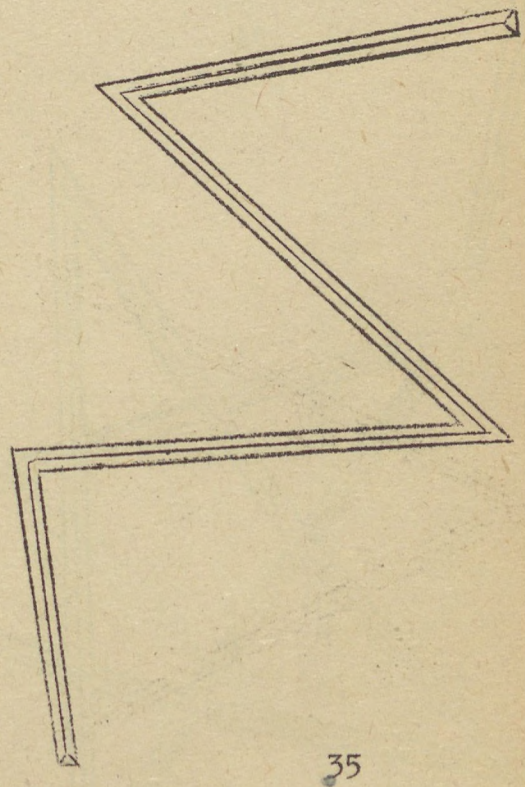
32

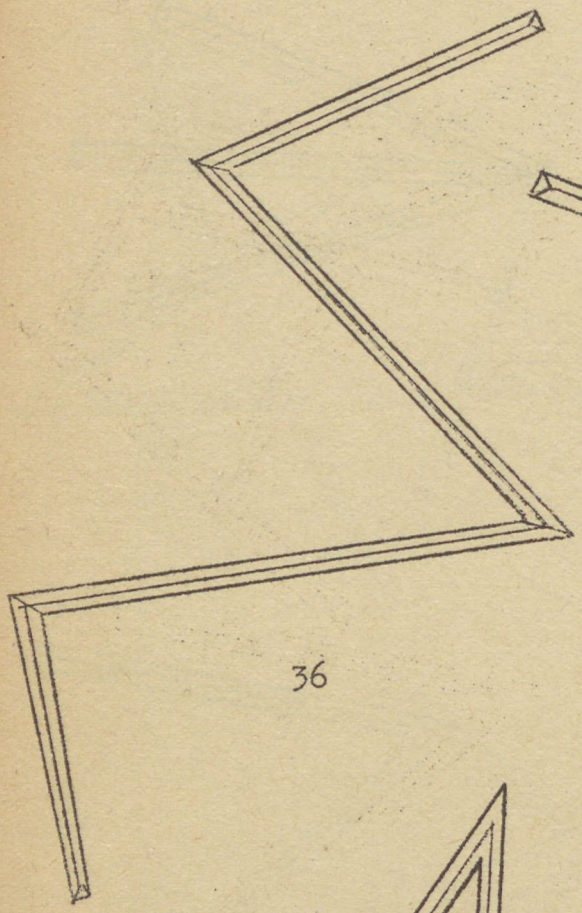
33

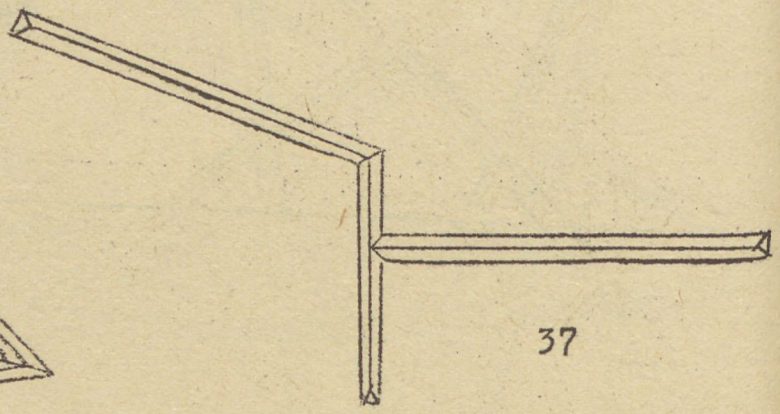
34

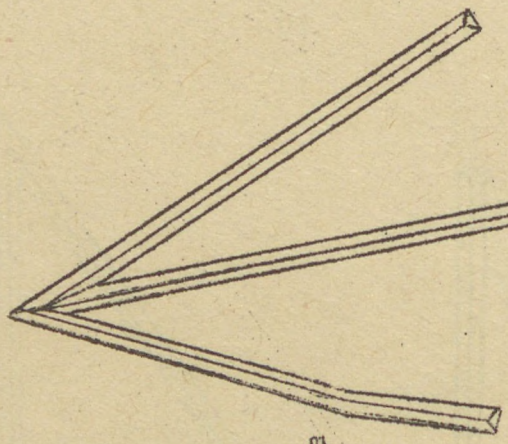
35

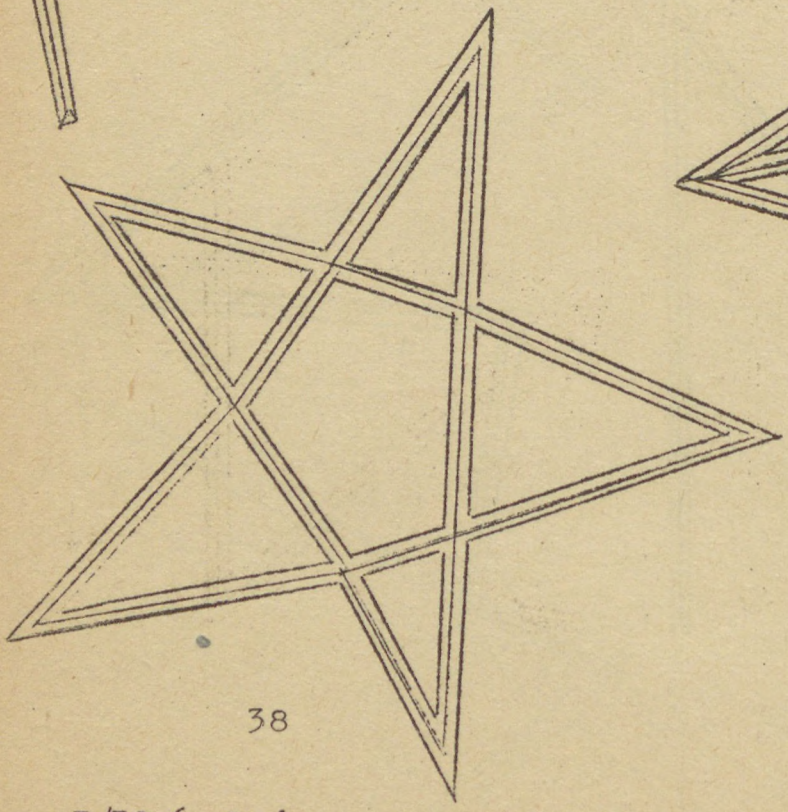
36

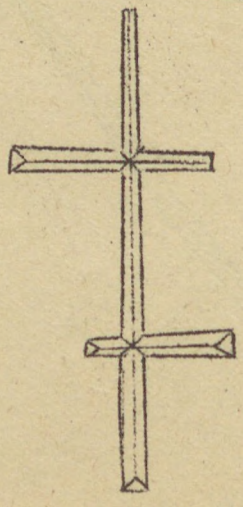
37

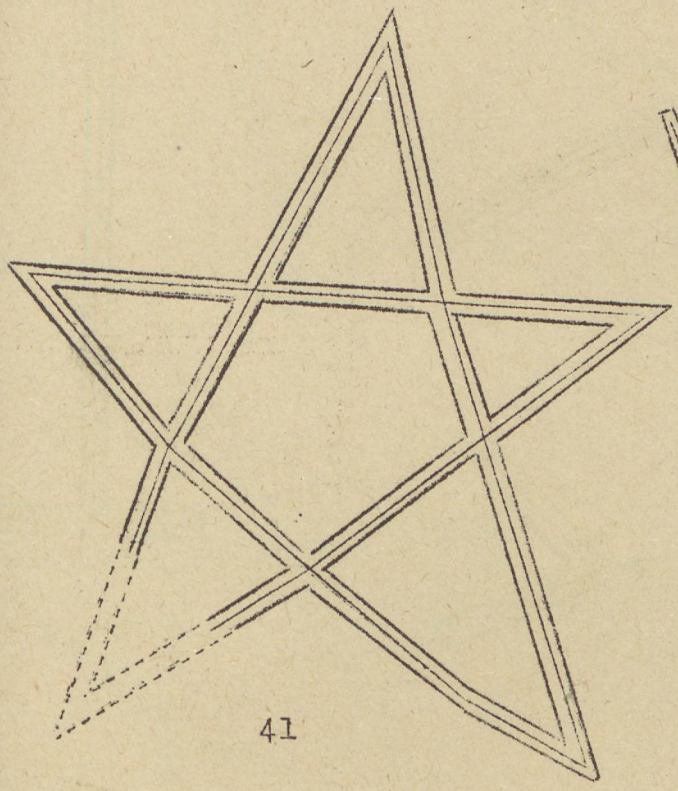
39

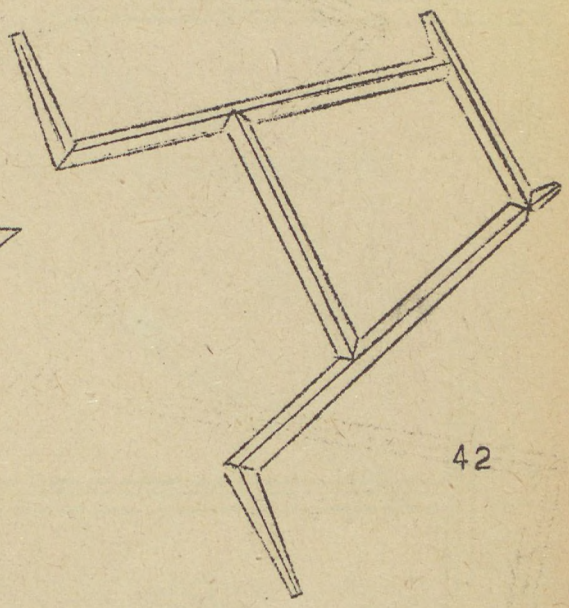
38

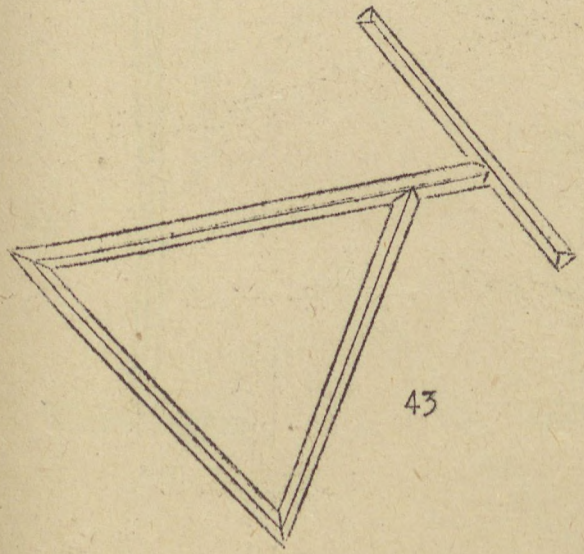
40

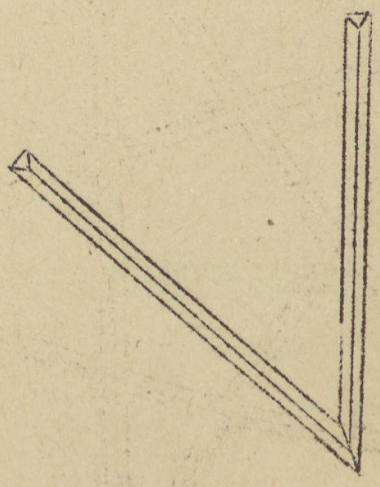
41

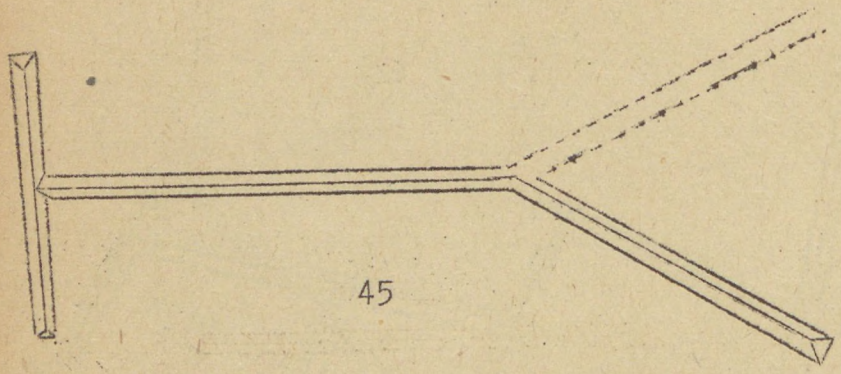
42

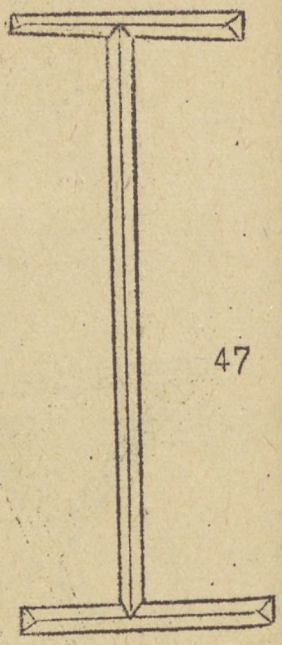
43

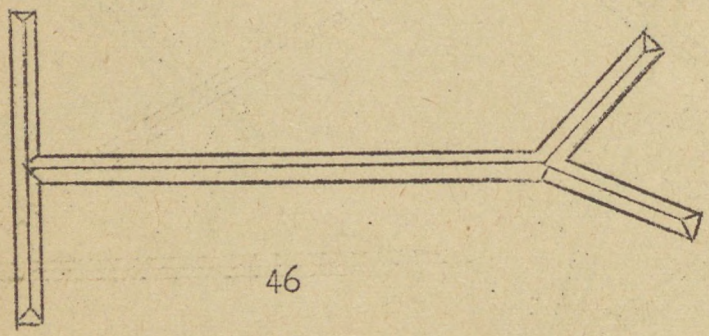
44

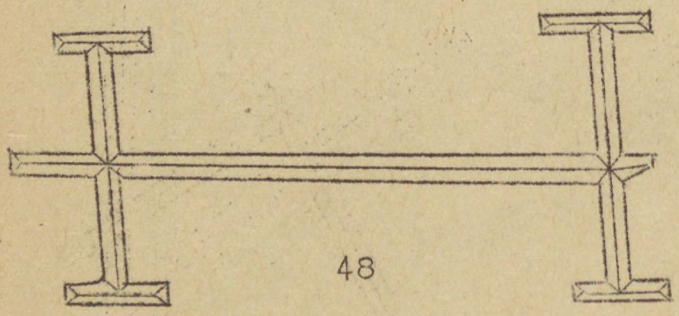
45

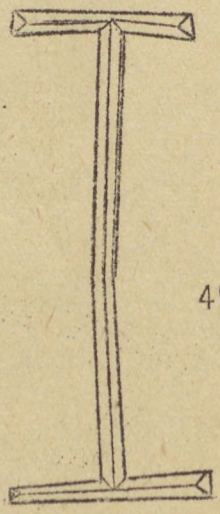
47

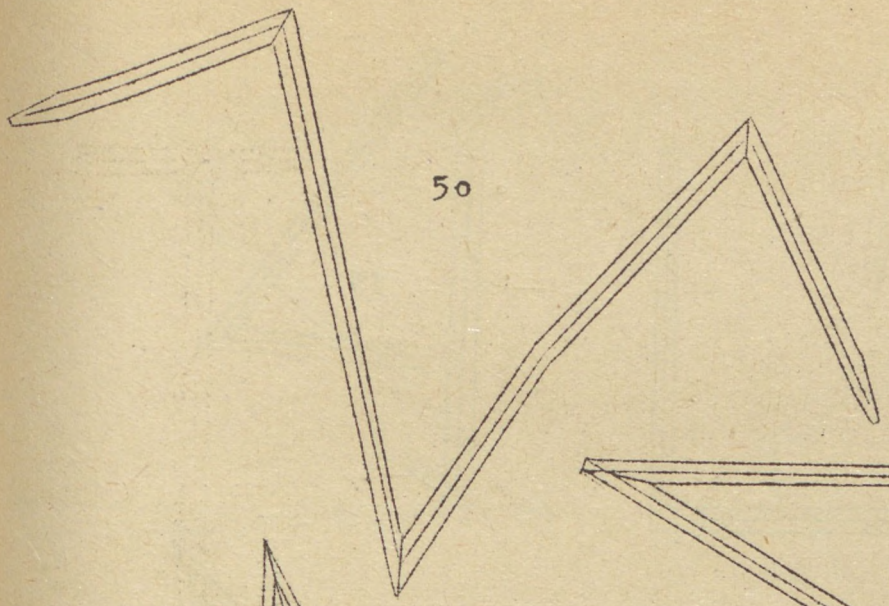
46

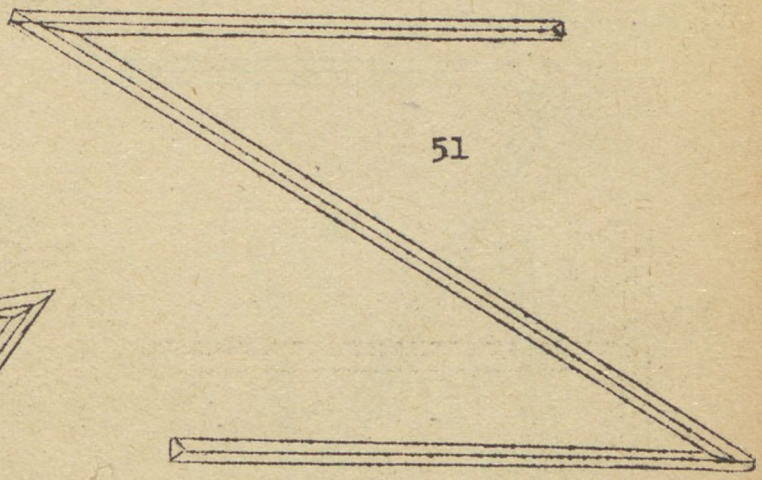
48

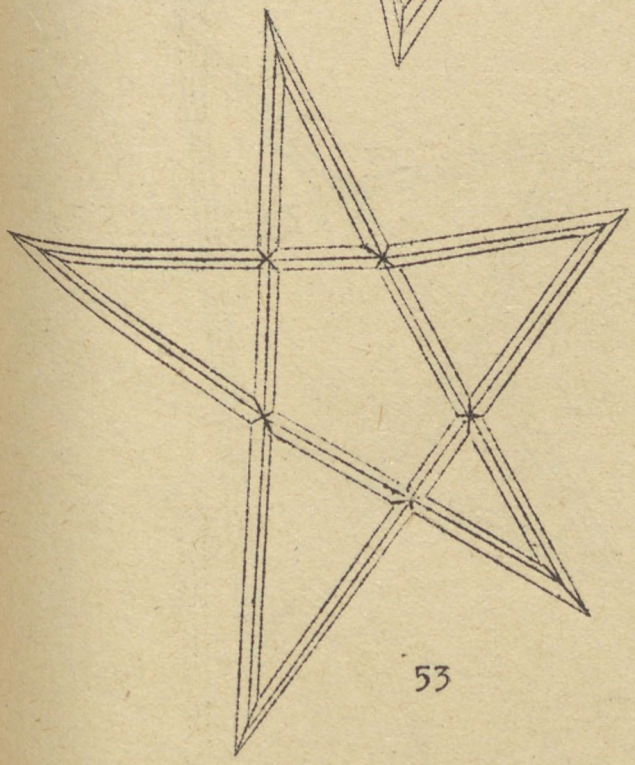
49

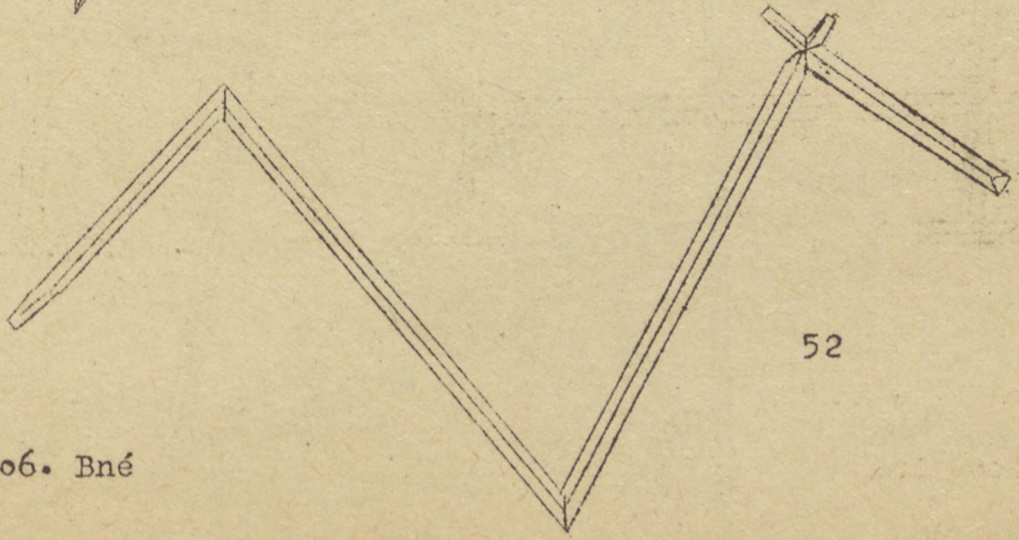
50

51

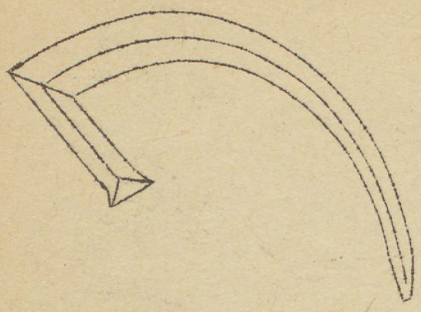

53

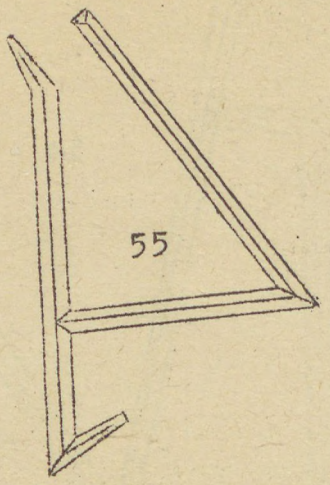

52

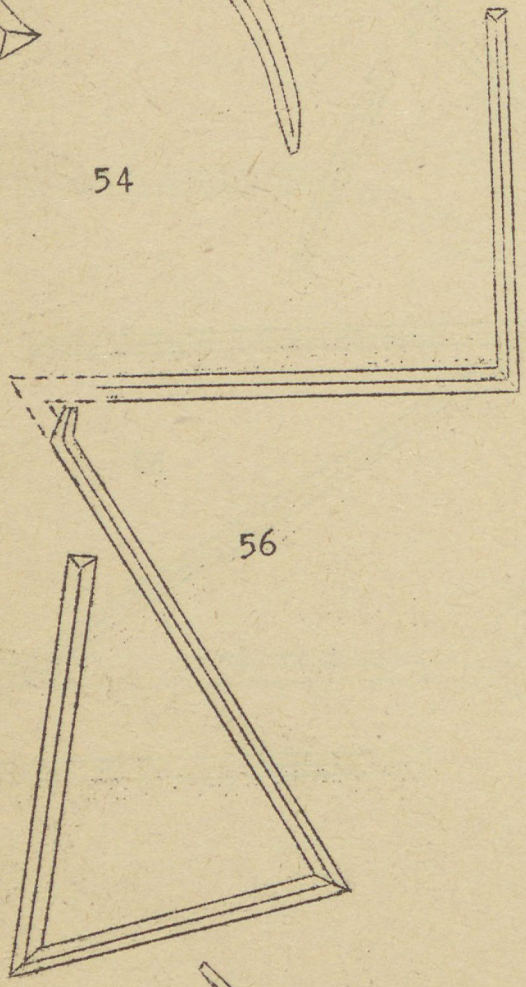
I/3206. Bné

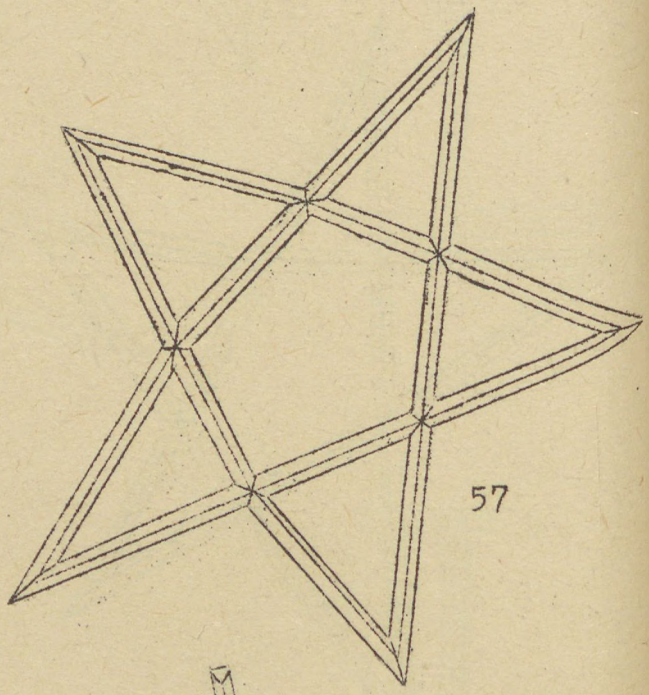
54

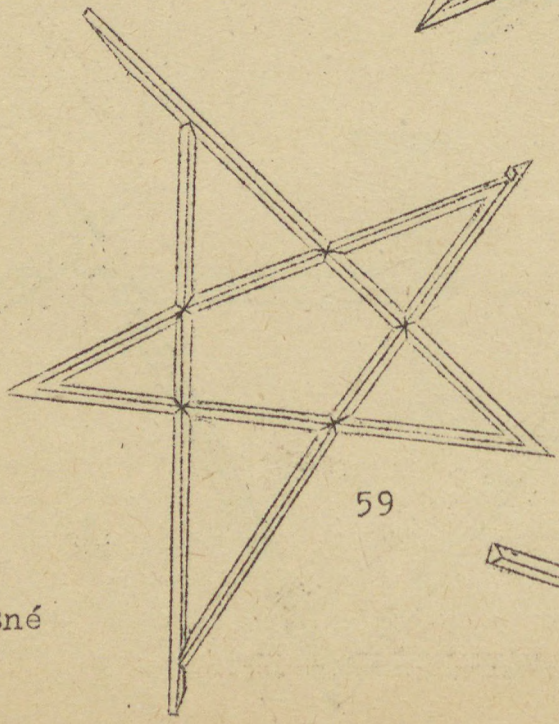
55

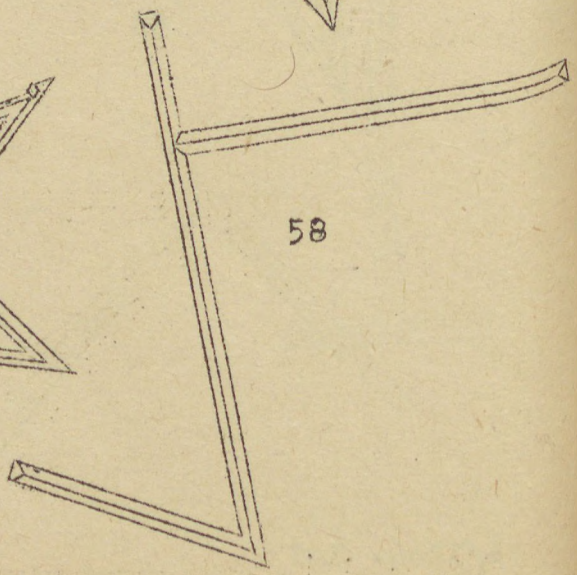
56

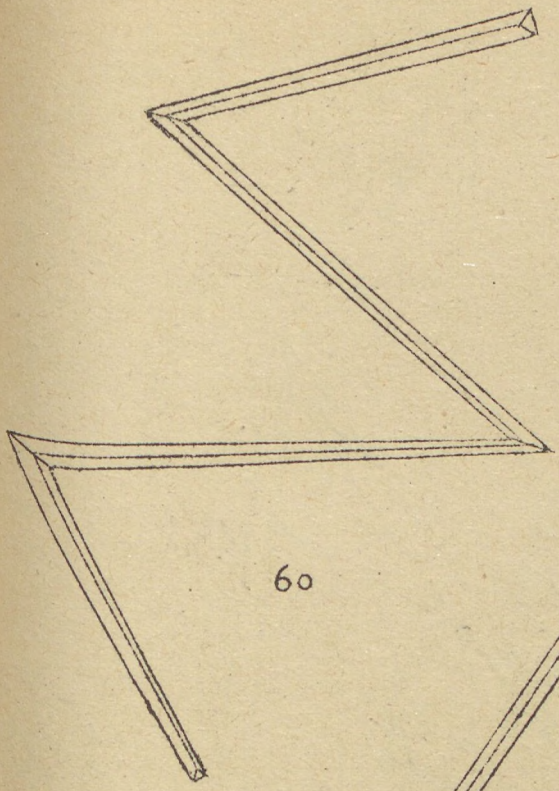
57

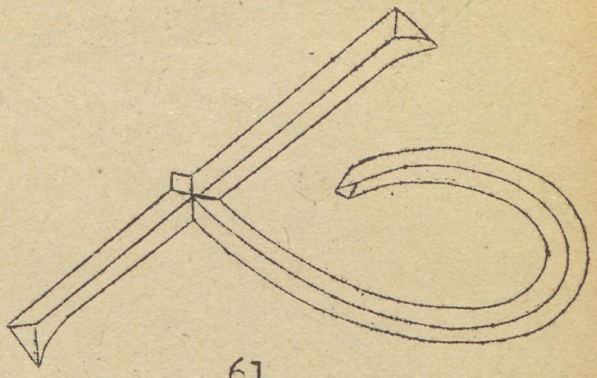
59

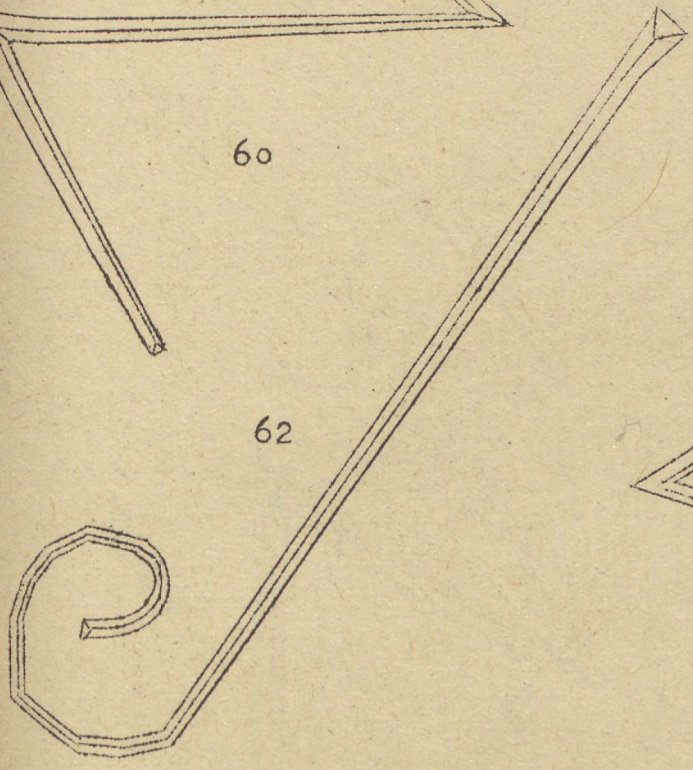
58

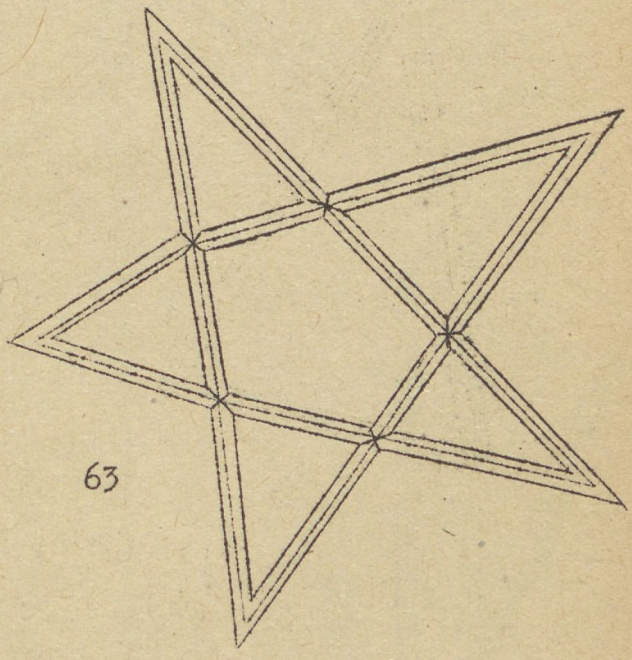
60

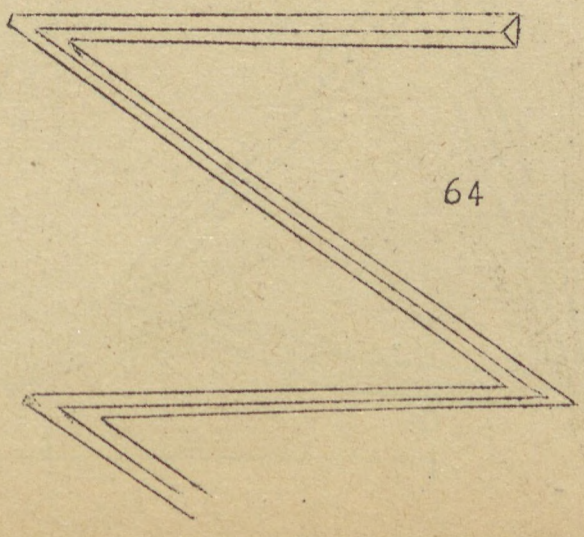
61

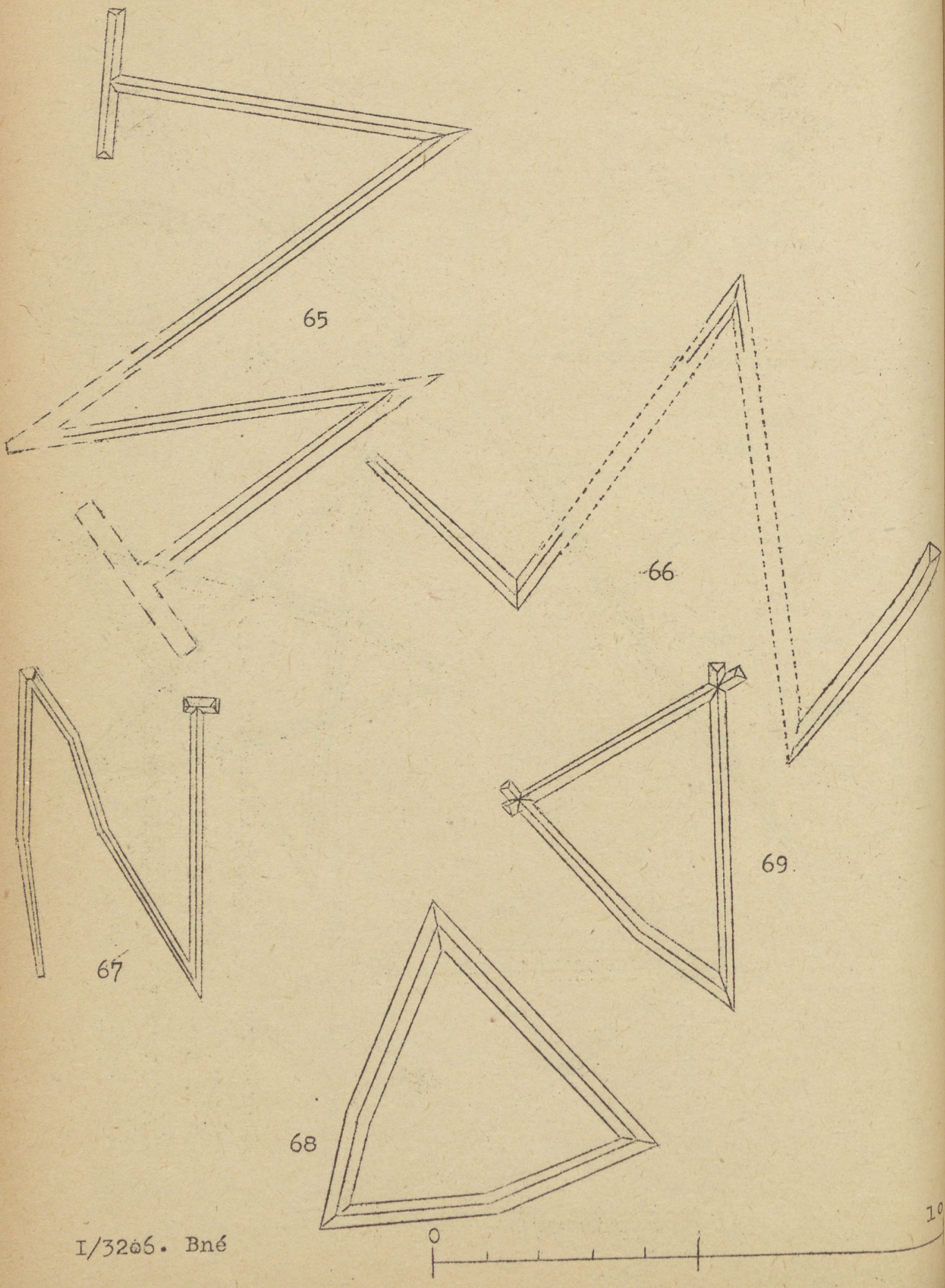
62

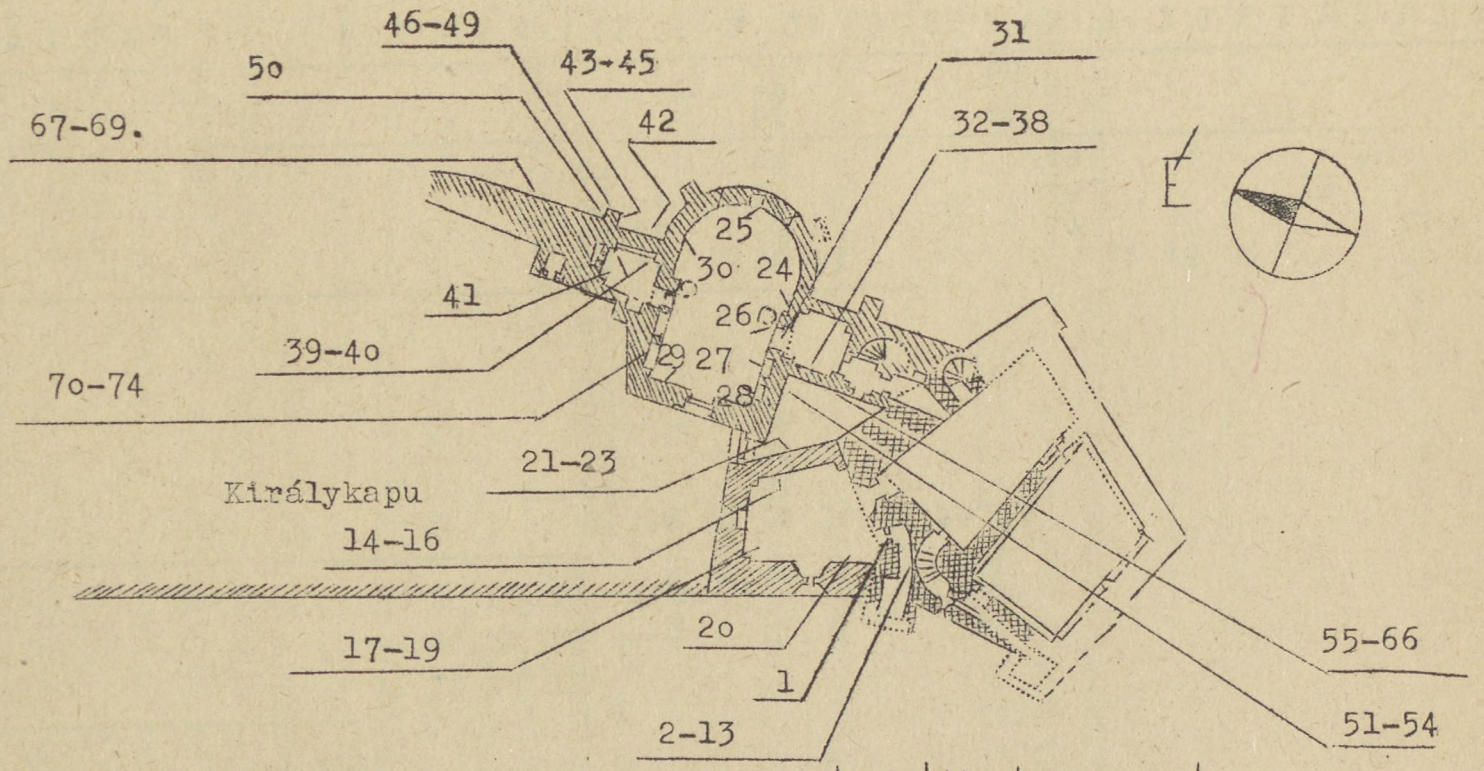
63

64

I/3206. Bné

46-49
5o
43-45
31
67-69.
42
32-38
25
3o 24
41
26o
39-4o
29 27
7o-74
28
21-23
Királykapu
14-16
2o
55-66
17-19
1
51-54
2-13
Fehértorony
XII.század 1-13.
Trónterem és Szt. István terem
XII. " vége 14-23.
Kápolnaszárny
12oo körül 24-74.
o
1o
2o M

	I. Épitési periódus	II. Periódus	III. Periódus Belső	III. Periódus Homlokzati
	+			
Kettős kapu	1			
Erkély folyosó /12 db/	2 3 4 6 9 5 13 8 7 11 12 10			
Trónterem-toldalék belső falain /10 db/	18	17 19 14 15 21 21 16 22 20 23		
Várkápolna és oldalkápolnák belső falain /18 db/			25 24 37 30 34 33 40 27 26 31 39 28 35 29 36 32 38 41	
Várkápolna és oldalkápolnák homlokzati és külső falain /25 db/			53 45 50 51 57 46 52 59 56 63 60	42 43 44 47 54 48 55 49 58 61 62
Várpalota keleti homlokzat/3 db/			64 65 66	68 67 69
darabszám	1 3 3 2 2 1 2	1 1 3 4	11 3 1 11 2 2	1 3 3 1 1 1 1 1 1 1 1
összesen	14 db	9 db	46 db	

I/3206. Bné

S Z E M L E

Gerő László:

A magyar müemlékvédelem eredményei
és hiányai 1953 - ban.

/Elhangzott a Magyar Tudományos Akadémia Építészettörténeti és elméleti Főbizottságának 1953 november 9-én megtartott rendes ülésén./

Beszámolónkat három csoportra osztottuk:

1./ A müemléki közlések és előadások, tanácskozások,
2./ A végzett müemléki munkák.
3./ Müemléki szervezeti kérdések.

1./ Az év folyamán örvendetesen sok müemléki kiadvány jelent meg és ezzel régi követelés, hosszu idők óta fennálló hiány pótlása valósult meg, illetve helyesebben: megtörténtek az első lépések, melyeket a T.A. is céljául tüzött ki.

Az év legjelentékenyebb eseménye az ingatlan müemlékeket is számbavevő Magyarországi Nagy Topográfia sorozat első kötete Sopronról és a három soproni járásról, a Tudományos Akadémia kiadásában. Ezt készitették elő, ugyancsak a T.A. támogatásával sokszorositott Pogány-Horler és Gerő féle utmutatók, melyek a topográfiai feldolgozás egységesitését célozták és a már 1951-ben a tatai gyakorlattal és az első ilyen Utmutató közreadásával kezdődtek el.

Elindult 1953-ban az építészettörténeti munkák kiadása is, melyeket nemcsak a Magyar Építőművészek Szövetsége, de Főbizottságunk előterjesztésére a Tudományos Akadémia szorgalmazott az Építésügyi Miniszternél. Ennek eredményeképpen látott napvilágot az Építésügyi Kiadó kiadásában Major-Rados és Zádor-Kardos, Balogh és Gerő öt könyve, az azóta "barna füzetnek" nevezett sorozat, mely a müemlékvédelemnek is hasznos támasza.

I/3206. Bné

Kifejezetten nevelési célzatu a Képzőművészeti Alap által tervezett müemléki könyvsorozat, mely minden évben pár müemlék bő képanyaggal illusztrált ismertetését határozta el. E sorozat első két köteteként jelent meg a Sárospataki Rákóczi-vár és a Magyar Nemzeti Muzeum ismert két kötete.

Elkészült vidéki hatóságaink és a müemlékvédő hálózatunk számára a már eddig müemlékké nyilvánitott 2430 épitményt, s legjellemzőbb adataikat tartalmazó jegyzék sokszorositása.

És végül folyamatban van a Nagy Topográfia ujabb kötetének, Nógrád megyének sajtó alá rendezése.

Mérlegre téve az 1953. év előbb felsorolt eredményeit, valamint a legujabban megjelent Kardos-féle kiadványt, a Sopron-i könyv népies kiadását és a sajtó alatt lévő magyar müemlékeket bemutató reprezentativ kiadványt, azt látjuk, hogy a mult hosszu évek hallgatása után örvendetes módon sikerült a könyvkiadásban eddig mostohán kezelt müemléki, sőt általában épitőművészi kiadványok első frontáttörését elvégezni. E mellett a nagyjelentőségü pozitiv tény mellett, kisebb hiányként jelentkezik az, hogy a szintén tervbevett épitész-monográfiák közül még egy sem jelent meg és ki kell dolgoznunk a jövő nagy topográfia számára az iparmüvészet ágazatait, valamint az épületfelmérések egységesitését és ezek közlésmódját is tárgyaló utmutatókat.

A megjelent müveken kivül előadások tárgyalták a müemlékvédelem kérdéseit a Tudományos Akadémián, a Budapesti Épitőipari Müszaki Egyetemen, a Mérnöki Továbbképző Intézetben, az Épitőművészek Mesteriskolájában, a Természettudományi Ismeretterjesztő Társulat előadásain és más társadalmi uton is. Miskolcon és Pécsett a helyi hatóságok bevonásával széleskörü müemléki megbeszélések voltak a felmerült kérdések tisztázására, illetőleg az előfordult hibák jövőben való kiküszöbölésére.

A Magyar Épitőművészek Szövetsége Győrött a város müemlékeivel kapcsolatban ankétot rendezett, melyen tervező intézeteink épitőművészei és a helyi hatóságok számos képviselője vettek részt.

I/3206. Bné

E megbeszélések hasznosaknak bizonyultak és előbbre vitték a müemlékek védelmének ügyét, ezért tekintettel kádereink nyári lekötöttségére hiba volna, ha a téli hónapokat nem használnónk ki ilyen megbeszélések tartására, mert ezekkel a ma még néhol megnyilvánuló helytelen felfogást vallókat felvilágositathatjuk.

2./ 1953-ban elkészültek a müemléki főhatóság saját kezelésében a visegrádi ujabb feltárásokkal kapcsolatos konzerválások, Bélapátfalván a románkori apátsági templom belső feltárása, Sopronban a Beloiannisz-téri Szentháromság-emlék szoborcsoportozatának konzerválása, az Uj-u 16. folytatólagos helyreállitása és a Szt.Mihály-utcai népi jellegü, kétoromzatos, diszes kapus házon talajsüllyedésből keletkező állagveszélyes állapot megszüntetése és az egyik elrontott homlokzat visszaállitása. Befejeződött az ujmassai Kohó-rom támfal és ivkonzerválása és ide egy őrépület is tető alá került. Biztositottuk a diósgyőri-vár bordás középkori fülkeboltozatát és a most kapott póthitelből folyamatban van az egyik torony állagbiztositása is.

A terv szerinti hatósági munkák elkészültek, de ezeken kivül az Országos Tervhivatal Balatoni csoportja által kijelölt 200.000 Ft. hitelből megkezdtük a Balatonkörnyék müemlékeinek a konzerválását is. Elkészült a révfülöpi románkori templomrom konzerválása és tereprendezése, hiányos kapukeretének és sarokarmirozásának kiegészitése, oromfalainak biztositása. Megkezdtük Csobánc és Szigliget XIV. - XVI. századi várainak állagbiztositási munkáit is, mindkét helyen uj utakat kellett készitени az épitőanyag fuvarozására. Szigligeten a környező terep rendezésére is szükség volt. A konzerváláshoz elengedhetetlen viz nyerésére kitisztitottuk a régi kutat. Innen rendkivül érdekes, igen gazdag leletanyag került elő, amelyet a keszthelyi Muzeumnak adtunk át.

Ecsér - Balatonrendesi románkori templomnak a megadott összegből csak az oromfal-sarkát biztosithattuk, mert itt rendkivül romos minden fal, az övező fallal együtt. A háromajtós, kis templom ma 4 m. magas rom. A sarokbiztositásnál egy római oltár került elő, melyet a keszthelyi Muzeum kapott meg.
I/3206. Bné

Elkészült a badacsonyi Szegedi Róza-féle jelentős szépségü barokk épület teljes helyreállitása, a balatonfüredi klasszicista kerek templom kupolafedésének javitása, Akali háborus-sérült temploma toronysisakjának javitása. Alsóőrs u.n. török adószedő-háza középkori épületén mutatkozó repedés vonóvasas biztositása és más kisebb munkák, és a jövő esztendei Balaton körüli munkák előkészitése. /Nagyvázsony, Máma, stb./

Rommegóvási munkák készültek Fenékpusztán, Zalaváron, és Szombathelyen.

Az évközben bejelentett halaszthatatlan müemlékmentési munkákhoz "nem tervezhettük őket előre, a müemlékmentési hitel pedig hamar kimerült/ póthitelt kaptunk és ezekből van folyamatban pár munka: Vizsoly, Nagybörzsöny, Diósgyőr, Árpás, valamint az Egyházügyi Hivatal támogatásából: Csaroda, Türje. Ugyane forrásból készül a debreceni ref. Nagytemplom és a budapesti Petőfi-téri gör.kel.templom helyreállitása is.

Az állami beruházások terén kisebb méretü munkák folytak a budai várban a volt királyi palota helyreállitása során, a homlokzati kőfaragó munka folytatásával és azoknak a kisebb épületeknek befejezésével, melyeket az előző években kezdtek el /Tárnok-u 14., Disz-tér 3./. Befejeződött a Zsigmond-torony nyers munkája és a több változat után a buzogányfej mellett szóló döntés után a Buzogány-torony elhelyező munkái is befejezéshez közelednek. Befejeződtek a nyugatra néző palotához csatlakozó középkori alsó falak restaurálása is. Végül befejeződött a sulyosan sérült Halászbástya gondos restaurálása is.

Gyulán megkezdődött a vár helyreállitása.

A fővárosban elkészültek az Apácai Csere János-utcai homlokzathelyreállitások, a Fő-u. 2o. és a Pala-u.8.sz. alatti müemlékek példás helyreállitásai. A póthitelből a Mátyástemplom állagbiztositási fedési munkái folynak.

Győrben a Köztársaság-tér 12.sz. ház homlokzata, Budapesten a Valero-ház homlokzata helyes tatarozása fejeződött be. Pár kastély-müemlék felhasználására vonatkozó müszaki dokumentáció is készült. Miskolcon a főutvonalon folyó helyre-

állitás során pár müemlékre is sor került, ugyanigy Keszthelyen, Veszprémben, Szegeden és más városainkban, ahol a lakóépületek eddig elhanyagolt tatarozása végre - bár 1953-ban még nagyon lassu ütemben megindult.

Nagy küzdelem alakult ki a várpalotai-klasszicista egykori zsinagóga megmentése körül is, melyben végül is a bizonyos mértékben /boltozatok, hajó/ megtépázott müemlék - legalább homlokzatában épen került ki, illetve ezt a részét helyreállitják a városcentrum kiépitése során, melynek egyik alapeleme.

A városrendezési tamszék városképi együttesek elemzését inditotta meg nyolc városban és várostörténeti tudományos munkák tematikáját dolgozta ki, melynek alapján Sopron és Győr városok feldolgozását kezdte meg.

A felsoroltakon kivül befejeződött a budai Halászbástya helyreállitása és folyamatban van több müemléki tervezési munka, igy a Vigadóé, a Sopron Fegyvertár-u 29., stb.,stb.

Mérlegelve a végzett munkákat megállapithatjuk, hogy az előző évhez képest kevés fejlődés mutatkozik. Jelentősek a főváros munkái, azonban a főváros által tervezett Battyhányi-téri 3. és 4.sz. müemlékek helyreállitásai nem kezdődtek el, helyette mindössze a Fő-u 17.sz. romantikus lakóház tatarozása folyik. A nagyon helyesen elkezdett József Attila-utcai háztömb épitészet-esztétikai szanálása sajnálatosan leállt és 1953. évben nem láttuk folytatását. Leállt a budai vár lakónegyedének,az ország legkiválóbb müemlék-együttesének folyamatos helyreállitása is.

Bár 1953-ban végre vidéki városainknál is mutatkoznak bizonyos háztatarozási jelek - ezek nagyon kis keretekben mozognak, és akkor is csak elenyésző hányadban érintenek müemlékeket.

A kastélyok - melyek felhasználása nem történt még meg, állagukban veszélyesen és katasztrofális mértékben pusztulnak. A karbantartási hitelek megnyitásának hiánya is sulyos következményekkel jár.

I/3206. Bné

Az ország müemlékeinek egyre romló állapota az eddiginél, sőt a most mutatkozónál sokkal nagyobb mérvü beavatkozást tesz szükségessé, mert különben elkerülhetetlenül sulyos anyagi veszteség éri népgazdaságunkat azon a pótolhatatlan veszteségen kivül, amit becses emlékeink pusztulása kulturánkban okoz. Erre példaként elég, ha a jórészt munkáslakta, igen sulyos háborus sérüléseket szenvedett Győr városát idézzük, melyben a müemléki hatóságnak eddig csak egy müemlék helyreállitására volt módja - és a városnak ezenkivül nincsen helyreállitott müemléke, csak elhanyagolt, sérült vakolatu, foltos, stb. házai. Az első KIK. helyreállitás most folyik, az is 1953. egész esztendejére 1 db. és ez sem teljes.

Kivánatosnak látszik, ha egyelőre legalább sulyponti városaink nagyobb keretet kapnának épülettatarozásra, amelynél azonban a müemlékek az eddigi gyakorlattal /óvatosan kerülik, mert költségesebb és nem olyan termelékeny/ szemben előnyben részesülnek.

Erre azért is szükség van, mert a vakolatból készült tagozatok lassan eltünnek és mire helyreállitanák őket, nem lesz támpont a régi állapot visszaállitására.

És itt mindjárt az épitőipar helyzetét is meg kell vizsgálnunk. Azt látjuk,hogy az épitő vállalatok nem rendelkeznek elegendő kapacitással és tatarozó vállalataink nem is a szakma legjobbjaiból tevődnek össze. Ebből adódik az, hogy az uj épitkezéseket elsőrendübb szakmunkások végzik, a tatarozást már nem ilyenek.

Minthogy pedig a müemléki munkák, még ha nem is tatarozásból állnak, hanem konzerválásból, helyreállitásból és más tudományos és épitőmüvészi szempontból egyaránt igényes munkákból, - még ilyen esetben is oly kis összegekből folynak, hogy a munka költségei révén a tatarozó vállalatok keretébe utaltatnak.

E hiba generálisan mutatkozik minden müemléki kérdésnél, - amihez hozzájárul még az, hogy a müemléki munkák mai szervezése mellett, a költségvetési évben végzett munkákhoz nincsenek előzetes terveink, hiszen tervező, költségszámitó csoportokkal sem rendelkezik a müemléki hatóság.

I/3206. Bné

Azonban az ilyennel rendelkező Tervező Intézetek is leggyakrabban csak tatarozó vállalatot kapnak kivitelezőként, ami sok hibát rejt magában.

Pl. a türjei templom - középkori müemlék - falazott toronysisakja veszélyes állapotu lett. Terveit a hatóság elkészitette, a költségeket az Á.E.H. vállalta, - a megye nem tudott vállalatot adni hozzá - és ez sok esetben igy van, de ha ad is megfelelő vállalatot, a különleges anyagok /zsindely, faragott fa, vörösréz-, horgany-, bádog, hódfarku cserép, sima kupcserép, szintartó chromoxidos festék, lenolajos olajfesték, különleges tégla, stb./ hiánya vagy beszerzésük hosszadalmassága késlelteti a munkát, a vállalat felvonulásának költsége aránytalanul nagy mértékben terheli a szükséges munkából és anyagból, fuvarból, müvezetésből álló kiadásokat.

Az előadottakból kiviláglik, hogy müemlékvédelmünk mai épitési gyakorlata hibás. A legkényesebb feladatok elvégzését nem bizhatjuk a leggyengébb munkaerőkre. Jóminőségü munkát csak jó szakmunkások, kiváló minőségü munkát, csak kiváló szakmunkásokkal, vagy ilyenek nevelése mellett érhetünk el.

Ha a helyzet lemérésénél figyelembe vesszük azt is,hogy a müemléki hatósági operativ feladatok végrehajtásnál milyen nehézségek vannak, akkor ennek a gyakorlatnak a hiányait meg kell szüntetni.

Olyan operativ intézmény, vagy intézmények halaszthatatlan felállitására van szükség, mely a tervezett müemléki munkák müszaki dokumentációját és müvezetését el tudja végezni és olyan kivitelező szervezetre /vállalatra/,amely azokat meg is tudja valósitani. Olyan vállalatokra van szükség, amely kellő időben biztositja a különleges anyagokat, fuvart és szakmunkást, és ezek állandó utánpótlásáról, a különleges szakkáder nevelésről menetközben gondoskodik és ilyenekkel hovatovább a későbbi nagy állami müemléki beruházásoknál /Vigadó, volt kir. palota, stb./ a kivitelező vállalatok segitségére lesz.

- - - - - - - - - - -

I/3206. Bné

Ezek mellett a hiányok mellett 1953-ban a müemléki főhatóság az operativ feladatokat ugy igyekezett megoldani, ahogyan lehetett. Bevezettük az ingajáratos várhelyreállitást és az egyik várról lefutó müvezető lejtőn kapott energiáját a másik hegyre azonnali felszaladásában használtuk ki.

Bevezettük a vándorszobrász-restaurálást, a gyomirtó kaszák alkalmazását, felkutattuk az ágseprü kötő kisiparosokat és megtaláltuk a szerszámacélmühelyt, mely alkalmas munkaeszközökkel látta el szakkádereinket. Végül saját nevelésü brigádjaink öntevékenysége olyan mértéket öltött, hogy a három állomással odébb cimükre érkezett és ki nem váltott, magas fekbérrel sujtott téglát, éjjeli társadalmi munkában /lopták/ szállitották el a MÁV. fekbéres területéről.

A végzett munkák során megkérdezhetné valaki, hogy milyen tudományos módszer, kutatás előzte meg őket, hiszen a helyes müemlékvédelem, ha jól emlékszem egyedül csak ilyen kutatás után következhet. Erre csak azt mondhatom, hogy sajnos be kell ismernem, nem vertük le tudományos módszerrel Bélapátfalván a vakolatot, mielőtt a vakolatot gyakorlatilag levertük, ugyanis itt a müemléki munka lényege ebből állt.

A révfülöpi templomot sem ástuk ki a földből, csak addig, ameddig a romok összefüggését akadályozó lyukak kifoltozására, a fészkek elkészitésére szükség volt. Nem tártuk fel előre tudományosan a révfülöpi románkori kapu tagozatának bordacsaládját, hanem megelégedtünk a meglévő tagozat körülvezetésével a beiktatott uj darabon.

Szigligeten utat épitettünk, egy már csak utolsó sorában a sziklán meglévő körös védőtornyot restauráltunk és a kutat kitisztitottuk, de be kell vallanunk, nem is kutatási célból, hanem a viz miatt.

Ugyanez a helyzet volt Csobáncon is. Természetesen nem azt jelenti ez, hogy a helyreállitásnak nem jönne segitségére egy ilyen tudományos kutatás előzetes elvégzése és annak eredményei. Azonban le kell rögzitenem azt, hogy ismerve helyzetünket és a rendelkezésünkre álló összegek kevés voltát: sem Csobáncon, sem Szigligeten nem végeztünk volna helyes müemlékvédelmi munkát, ha a rendelkezésre álló 50.000 - 50.000 Ft-ot

az állagbiztositás helyett, - mely sok falnál az utolsó órában történt - a "tudományos megkutatásra" forditottuk volna.

3./ Végül foglalkozunk a müemléki szervezeti kérdésekkel. 1953. év folyamán a MMOK megszünésével kapcsolatban a müemlékek ügye pár hónapos átmeneti ideig a Népmüvelési Minisztérium Muzeumi főosztályához került, majd az Épitészeti Tanács titkársága vette át.

Ez év folyamán a müemléki munkálatokkal foglalkozó csoport 15 tagja 12-re csökkent. A helyzet tehát romlott, s rosszabb, mint 1952-ben volt. Viszont két ideiglenes alkalmazás /Aspan és Borsos/ most már csak egyre csökkent /Borsos/. A müemléki csoport elvesztette az átszervezés alatt a nagyszerüen felszerelt teljes fotolaboratóriumát /Petrás/, sőt ujabban le kell adnia a kisegitésként a fővárosi képtár laboratóriumából felfejlesztett Borsos-féle mütermet is.

A könyvtár anyagában az 1953. év kisebb gyarapodást hozott, könyvtáros cseréje miatti elhanyagolt állapota ma ismét megfelelő kézben, javulóban van.

A müemléknyilvántartás uj szempontjaira alapos terveket készitettünk, amihez azonban külön munkaerők kellenének, mert a mai létszám tulterhelése miatt még a régi adatnyilvántartó pótlását sem vagyunk képesek vezetni, ami kellemetlenségeket okoz az ügyintézésben is.

A müemléki tervtár fejlesztésére javaslat van előkészités alatt. Az anyag 1953-ban bővült a nógrádi felmérésekkel, melyeket a II.sz. Épitészettörténeti Tanszék végzett a Tudományos Akadémia anyagi támogatásából.

A fényképtár tovább gyarapodott, elsősorban a soproni anyaggal. A lemeztárat azonban szét kell választani a muzeumi és a müemléki hatóság anyagára és ezután külön nyilvántartással megszervezni. Itt helyiség és káderhiány van.

Teljes ujraszervezésre szorul a falképrestaurálás.

A müemléki munkák 1953. évi mérlegénél rámutattunk arra, az égető hiányra, ami a tervezés és megvalósitás terén mutatkozik. Itt ismételjük: az Épitészeti Tanács titkársága által felterjesztett javaslatot helyes volna ha a Tudományos Akadémia a maga részéről a leghatározottabb formában támogatná és kérné

kormányunkat az abban foglaltak megvalósitására, ami a régóta vajudó kérdéseknek aktiv segitséget jelentene és amiből 1954-re várható volna az 1953. évi hibák jórészének megszüntetése.

Az 1953-ban végzett munkák adminisztrációja is sok hibát tartalmaz a káderhiány miatt.

A városképi vizsgálatok, a magyar városok központjainak kialakitásai a tatarozások megindulása és nem utolsó sorban az egyre inkább terjedő müemléki felvilágositó munka odavezetett, hogy a müemléki ügyintézés forgalma tetemesen megnőtt. A napi postával érkező, azonnali döntést sürgető kérdések nagy száma a terv keretet messze meghaladja és ezért, de a Balatonkörnyék és a póthitelfelhasználás többletmunkájával terhelt hivatalnak csökkent személyi létszáma miatt is szükséges volt külső szakértők nagyobb számu bevonására. Nem kivánatos azonban a müemlékvédelem jövőbeli intézésének ügyét ilyen nagy százalékban külső szakértőkre bizni, bár azok velünk való együttmüködése mindig kivánatos és szükséges lesz.

A helyes megoldás a már hivatkozott müemléki tervező intézet, melyben a müemléki kérdésekkel foglalkozó épitészek rendszeresés nemcsak elméleti, hanem gyakorlati - a müemléki kérdések sokrétüségének megfelelő - kiképzést kapnak és igy olyan káderekre támaszkodhatunk munkáinkban, akik révén az eddig ismerten mutatkozó hibák a jövőben a legkisebb mértékre csökkennek.

Annál sürgetőbb a müemléki tervező intézet felállitásának kérdése, mert az 1951/52-ben bizonyos mértékig általunk kezdeményezett és szorgalmazott tervező intézeti müemléki csoportok mintegy elsorvadtak. A Főti-nél volt csoport átkerült a KÖZTI-hez, a BUVÁTI nagy létszámu és szép munkát végző csoportja vezetőjének távozása óta, tudomásunk szerint szétesőben van, a VÁTI müemléki csoportja pedig egyéb munkái miatt nem váltotta be eddig azokat a reményeket, melyeket a városképi vizsgálatok munkájának folytatásában müködéséhez füztünk, - a városképi, védett területeket illető munkájáról pedig nincs is tudomásunk.

A magyar müemléki szervezetben kell keresnünk a hibát, illetve a szervezet hiányosságaiban keresni az okát annak,

hogy miért vannak városaink annyira elhanyagolt állapotban és a helyi lakosság miért egykedvü e kérdésekkel szemben.

A napokban itt járt csehszlovák épitész, Pozsony tervező irodájának vezetője közlése szerint Pozsonyban - bár kevesebb munka van müemléki vonalon, mint amit ő itt látott, - 3o tagu atelier foglalkozik müemléki tervezéssel, köztük 2o épitész. Ugyanezt tapasztaljuk Lengyelországban is, ahol vajdaságonként önálló szervezet van.

Ilyen szervezet első lépése lenne az E.T.által javasolt szervezet, melyet azonnal követnie kellene a legfontosabb müemléki városaink: Sopron, Győr, Kőszeg, Pécs, Veszprém egy-egy müemléki szempontból képzett épitészrestaurátori helye megszervezésének, amivel a városok uj kiformálódásával kapcsolatban felmerülő számtalan müemléki kérdés szépen és gazdaságosan oldható meg, - hogy a tudományról csak utoljára tegyünk említést, de ne utoljára gondoljunk rá.

A fenti három csoportban foglaltuk össze a magyar müemlékvédelem 1953. évi eredményeit és hibáit.

- - - - - - - - - - -

I/3206. Bné

Novák Péter:

A Magyar Építőművészek Szövetsége Építészetelméleti és Kritikai Szakosztályának müködése 1953-ban.

A Szakosztály 1953. évben lényegében a megelőző év munkatervében lefektetett alapelvek szerint végezte munkáját. Leglényegesebb célkitüzései röviden az alábbiakban sorolhatók fel:

az építészetelmélet és esztétika kérdéseinek vizsgálata a maxista-leninista világnézet alapján;

a szovjet építőművészet és építészetelmélet eredményeinek feldolgozása és munkánkban való alkalmazásuk lehetőségeinek feltárása;

fentiek alapján iránymutatás az építészetelmélet kérdéseiben a gyakorlat számára, az elért elméleti eredmények széleskörü ismertetése;

a marxista-leninista építészeti kritika megteremtése és a kritika elveinek helyes alkalmazása;

a magyar müemlékvédelem elvi és gyakorlati problémáinak megvitatása.

Feladatait a Szakosztály három területen végezte:

1./ a bizottsági munka

2./ szövetségi rendezvények,

3./ elméleti jellegü kérdések véleményezése területén.

1./ Bizottsági munka.

A Szakosztály ez évben három munkabizottságot szervezett:

a./ Építészetelméleti és történeti munkabizottság.

A bizottság folytatta mult évben megkezdett sorozatos vitaüléseit a sztálini nyelvtudományi munkák eredményeinek az építészet területén történő alkalmazásáról. Az év második felében tartott ülésein a téma kiszélesitése céljából Anatole Kopp francia építész A modern építészet problémáiról cimü és I/3206. Bné

Máca János Az épitőművészet természetéről és jellegéről cimü tanulmánya került megvitatásra. Az ülések 1953 év októbere óta, a bizottsági tagok másirányu elfoglaltsága miatt szüneteltek, ezért feladatát a bizottság ez évben sem tudta megoldani, a vitatott kérdésekben egységes vélemény nem született. Hozzájárult ehhez az is, hogy már az előző évi munka során tapasztalt akadályokat, /főként az aktiv résztvevők kis létszáma/ a bizottság ez évben sem tudta kijavitani. Munkája erősen elvont maradt, a gyakorlat számára segitséget nyujtani nem tudott. Az 1954. évben végzendő munka sikere érdekében, ezeket a hibákat ki kell javitani: A Szövetség tagsága széles köreinek érdeklődését fel kell kelteni az elméleti munka iránt, gyakorló épitészeket be kell vonni a kérdések megvitatásába, foglalkozni kell az elmélet napi problémáival.

b./ Müemléki munkabizottság.

A bizottság munkája ez évben a rendezvények előkészitésére szoritkozott, elméleti kérdéseket nem tárgyalt. Ennek oka elsősorban a müemléki problémákkal foglalkező szakemberekben tapasztalható nagy hiány. Mivel a munkabizottság tagjai napi feladataikon tul, valamennyien részt vesznek valamely, müemléki kérdésekkel tudományosan foglalkozó szervezet munkájában, a helyzet megváltoztatása reálisan rövid időn belül nem igen várható. A bizottság további munkájára azonban a müemléki problémáknak az épitészek közt végzendő széleskörü ismertetése és megvitatása céljából feltétlenül szükség van.

c./ Kritikai bizottság.

A Szakosztály valamennyi bizottsága közül a kritikai bizottság végezte a legeredményesebb munkát. Aktiv müködését hosszu stagnálás után az év közepén kezdte meg. Feladata - a munkaterve szerint - a kritika helyes elvi szempontjainak kidolgozása és az épitőművészeti gyakorlat kritikájának szervezése volt. A feladat első részét kislétszámu bizottsági üléseken és az 1954. év elején megrendezett zártkörü kritikai vita segitségével igyekezett megoldani /kb. 40 résztvevő/. Az épitészeti gyakorlat birálatához a bizottság nyilvános rendezvényeken járult hozzá. E rendezvények előtt kisebb munkacsoportokban tisztázta a birálatra kerülő alkotások elvi problémáit. Ennek,

valamint a jól felkészült, szinvonalas vitavezetés biztositásának segitségével szinvonalas, eredményes viták alakultak ki. A bizottság, a Szövetség munkájában elsőként, megrendezte felépült épitőművészeti alkotások helyszinen történő megvitatását is. Mindezeken kivül megbirálta a Magyar Épitőművészet c. lap cikkeit.

Az elért eredmények ellenére is a bizottság aktiv tagjainak száma csekély. A jövőben törekedni kell a Szövetség tagsága szélesebb rétegeinek az elvi kérdések megvitatásába és a birálatok szervezésébe való bevonására. Erre az ez év januárjában tartott kritikai vitában résztvevő épitőművészek nagy száma biztató lehetőséget nyujt.

2./ Rendezvények.

A Szakosztály 1953-ban is több nyilvános vitát, ülést, stb. rendezett, ill. ezek rendezését előkészitette. Az önálló rendezvények:

Dobrovits Aladár: Sztálin elvtárs nyelvtudományi müve és a stilus kérdése. /Előadás. IV. 17./

1952-ben elvégzett müemlék-felmérések ismertetése, kiállitással egybekötve /ismertette Szelle Kálmán, V.8./

Csemegi József: Az Ince pápa-tér 4.sz.müemléki épület helyreállitása /Előadás,VI.5./

Földalatti-vasut pályázatok ankétja, kiállitással egybekötve /Vitavezető: Major Máté, előadó: Sebők Imre. VI.12./

II. ker. pártbizottság épületének vitája /helyszini vita, vitavezető: Major Máté, VII.3o./

Miskolc, Avas alatti tér vitája /vitavezető: Weiner Tibor VIII.7./

Tanulmányut Komlóra, helyszini vitával /IX.13./

Gerhardt Strauss: A Német Demokratikus Köztársaság épitészete. /Előadás, X. 14./

A Népstadion vitája /helyszini vita, X.17./

ifj.Zitterbarth Mátyás emlékünnepély /Előadást tartotta:dr.Rados Jenő,XI.13./.

Fenti rendezvényeken kivül a Szakosztály tagjai a Szövetség és a Mérnöki Továbbképző Intézet közös rendezésében a következő elméleti és épitészettörténeti témáju előadásokat tartották:

Weiner Tibor: Sztálin és a szovjet épitőművészet,

Csemegi József: Ősi orosz müvészet a 15.sz-ig;
/két előadás/

Major Máté: Ujkori orosz müvészet /a 20.sz.-ig;
két előadás/

Bonta János: Moszkvai magasházak.

A rendezvényeken általában jelentős számu közönség jelent meg.

3./ A Szakosztály a Szövetség titkárságának felkérésére elméleti jellegü beadványokra válaszokat készitett elő, felvilágositást adott az egyes épitészetelméleti és történeti kérdésekre. Tagjai közül Pogány Frigyest a Szövetség elnöksége eredményes elméleti munkájáért 1953 augusztusában 2.ooo Ft-os jutalommal tüntette ki.

- - - - - - - - - - -

I/3206. Bné

ANYAG ÉS ADAT

A.L. Jakobszon:

Örményország középkori építészetének történetéből.[1]

Agarcin, Szagmoszavank, Nor-Getik,

A középkori örmény építészet egyik legfontosabb problémája az egyházi és világi építészet kapcsolatának kérdése. Ez a kérdés lényegében azonos a középkori örmény építészeti formák genézisének problémájával. A VI. századtól kezdve az egész középkor folyamán létrehozott alkotásainak változatossága, tartalmassága és müvészi kvalitásai az örmény építészetet diszhelyre állitották az egyetemes müvészet történetében. De a kutatók még a közelmultban is az egyházi építészet emlékeire forditották a főfigyelmet, s ezeket rendszerint a világi építészettől, különösen pedig a népi építészettől elszakitva vizsgálták. A genezis kutatása arra szoritkozott, hogy keresték az építészeti formák forrásait a Közelkelet országainak építészetében /Sziriában, Perzsiában, Kisázsiában/.

---

1. Az Összoroszországi Müvészeti Akadémia építészettörténeti osztálya által 1936 nyarán szervezett örményországi tanulmányut alkalmával gyüjtött anyag alapján. A tanulmányuton résztvett V.J. Rogyionov építőmüvész /meghalt a Nagy Honvédő Háboru idején/ és J.P. Gremjacsinszkaja. Az itt közölt felméréseket a szerző velük együtt végezte. A rajzokat és fényképeket a szerző készitette. Nagy segitséget nyujtott a munkához a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Örményországi filiálójának akkori történeti és irodalmi intézete.

Ha Sziria és Perzsia épitészetének volt is némi szerepe az örmény épitészet, főleg az egyházi épitészet formáinak kialakulásában, ugy mindenesetre csak a korai középkorban, az V. és VI. században, az arab hóditásig. Az arab hóditás után ezekben az országokban a legmélyebb hanyatlás kezdődött meg. Viszont már a X. században, egyesülésének és ujjászületésének korában, Örményország remek és egészen sajátszerü épitészetet hozott létre, amely maga is a szó szoros értelmében iskolája volt a Közelkelet épitészeinek. Tehát XI.-XIII. századi nagyszerü fejlődését az örmény épitészet nem az idegen, hanem a helyi, hazai forrásoknak köszönhette, mindenekelőtt a világi épitészetnek.

A világi épitészet jelentősége különösen világosan megmutatkozott a XII.-XIII. században - Örményország uj kulturális fellendülésének korszakában, mely az örmény népi müvészet rendkivüli gazdagságáról nevezetes. Ez a népi müvészet egyik ragyogó megnyilvánulása volt Örményország általános gazdasági fellendülésének, elsősorban a városok gyors növekedésének és fejlődésének. A városok fejlődését meggyorsitották az uj viszonyok, vagyis a feketetengermelléki Nyugat és a muzulmán Kelet között kialakult nemzetközi kapcsolatok. Az örmény városok, különösen Ani, nagy ipari központokká fejlődtek. Ugyanakkor ez a korszak a világi és kolostori feudális gazdálkodás intenziv fejlődésének korszaka volt, megszaporodott a jobban kiépitett kolostorok száma, s ez is elősegitette az épitészeti alkotómunka fejlődését.

De a középkori örmény egyházi épitészet fejlődésére a döntő hatást az ország gazdasági életének középpontjává lett városok gyakorolták. A városok növekedésével együtt eltünt a feudális zárkózottság, s rendkivül kedvező légkör alakult ki az uj kulturális alkotómunka számára. Ezek az uj körülmények határozták meg a középkori örmény kultura egész további fejlődését, különösen pedig a müvészetét, mely az előző korszakokhoz viszonyitva nagy lépést tett előre. Éppen a városi környezet, a városi iparos és müvészi munka hozta létre és fejlesztette tovább a középkori örmény épitészet uj, eredeti, ragyogó stilusát, melynek néhány jellegzetességét jelen cikk vizsgálat tár-

gyává teszi. Hangsulyoznunk kell, hogy ez a stilus a városi világi épitészet körében alakult ki, s ez határozta meg az egyházi épitészet formáit is. Az egyházi épitészet emlékei nagy számban maradtak meg, s a kutatók szeme elől eltakarták a középkori Örményország világi épitészetének jelentőségét. Pedig éppen a városok világi épitészete egyik főforrása a XII.-XIII.-századi örmény épitészet fejlődésének.

Ennek a problémának a felderitése nagy nehézségekkel jár. Az egyik nehézség abban áll, hogy a középkori örmény világi épitészetet eddig kevesen tanulmányozták. Ez nemcsak azzal magyarázható, hogy a kutatók főleg az egyházi épitészet iránt érdeklődtek, hanem azzal is, hogy a világi épitészet, különösen pedig a lakóházépitészet emlékei csak kis számban maradtak meg. Ez természetesen megmutatkozott az általunk gyüjtött anyagban is: ennél az anyagnál is tulsulyban vannak az egyházi épitészet emlékei.

Az egyházi és világi épitészet kölcsönös kapcsolatának problémájára fényt deritettek az Aniban végzett ásatások. Hasonló anyag felkutatása céljából tanulmányozni kell Örményország más vidékeit is. Ennek az előkészitő munkának szükségszerüen meg kell előzni az emlitett probléma megoldásához vezető kutatómunkát.

De már ma is kijelölhetünk néhány témát, amelyeknek feldolgozása előre visz bennünket a probléma megoldásához vezető uton. Egyik ilyen téma a XIII. századi örmény épitészetben elég elterjedt szerkezeti megoldás, vagyis az egymást keresztező bordák ivei által lezárt, támaszok /pillérek vagy oszlopok/ által nem tagolt belső tér szerkesztése. Az ilyen szerkezetü épitészeti alkotások tanulmányozása céljából utaztunk az Örmény SzSzK astaraki és delizsani kerületébe. Természetesen kutatómunkánk során nem mehettünk el az olyan müemlékek mellett sem, amelyeknek nem volt ugyan közvetlen kapcsolatuk a megjelölt témához, de amelyek között gyakran nagyon érdekeseket is találtunk. Futólag szó lesz ezekről is.

Kezdjük Agarcin kolostorral, mely Delizsantól északra, egy erdős hegyszorosban épült. A kolostor épületkomplexumának egyes részeit különböző korokban épitették, még

pedig valószinüleg a X. századtól kezdve, főleg a XIII. században, amikor Agarcin Ivane és Zaharij Dolgorukij /Mhargrdzel/ birtoka lett.

A kolostor legrégibb épületének - a Szent Grigorij templomnak - keletkezési idejét nem ismerjük pontosan. A nem nagyméretü épület /külméret: 8.77 x 8.98 m/ belső tere kereszt-alaprajzu, kupolás. A kereszt szárai jól kiképzettek, a két nyugati sarokkápolnát falak választják el az épület kereszt-alaku fő terétől. Az átmenetet a nyolcszögü kupoladobhoz gyengén kiképzett tölcsérboltozatok /tpompusok/ közvetitik. Belül a kupoladob fokozatosan összeszükül, átmérője kisebbedik, falai összehajolnak. Ez kétségtelenül archaikus jellegzetesség.[1] Feljebb a kupoladob szögei kikerekednek, s a dob egybeolvad a gömbboltozattal. Kivülről a kupoladob nyolcszögü. Az épitészeti kompozició archaikus vonásainak /jól kiképzett keresztszárak, felfelé összeszükülő kupoladob/ megfelel a falazás jellege. A falak durván megmunkált kőtömbök egyelőtlen soraiból állanak. Az épitők nyilván számitásba vették a vakolást, melynek nyomai az épület belsejében itt-ott megmaradtak. A kompoziciós megoldás és a falazás módja tekintetében ez a müemlék hasonlit a Szevan tó melletti Szevani kolostor ősi épületeire,[2] amelyek a IX. században keletkeztek /az egyik 874-ben épült/. A hasonlóság többek között abban jut kifejezésre, hogy belül és kivül is hiányzik mindenféle diszités.[3]

---

1. V.ö. a tekorszki bazilika VII.században épitett kupoladobját. Lásd Torosz Toramanjan:Adatok az örmény épitészet történetéhez. Anyaggyüjtemény. Jereván. 1942. 117. rajz. 197. old.
2. Az Apostolok és Keresztelő János templomára gondolok./Lásd N.Tokarszkij:Első beszámoló az 1923.őszi örményországi tanulmányutról. IRAIMK. IV. 335-336. old.
3. A Szent Grigorij templom dekorativ diszei csupán a szögletes oszlopfejek, melyek az idők folyamán erősen koptak, lemálottak. Ezeket az egyszerü profilirozásu oszlopfőket egészen archaikus rajzu akantusz levelek sora disziti.

A Grigorij templom nyugati oldalához egy nagy gavit /előtemplom/ csatlakozik, amelyet Ivane herceg a XII. század legelején épittetett /az épités pontos dátumát nem ismerjük/. Az előtemplom külső mérete: 12.3o x 14.94 m. A gavit kompozicios megoldása elég pontosan ismétli az örmény kolostorok ilyenfajta félig világi jellegü épitkezéseinek szerkezeti megoldását, amely már a XI. században kialakult, s amelyet jóformán minden változtatás nélkül alkalmaztak a XII. és XIII. század folyamán. A négyszögletü, majdnem négyzetes alaprajzu gavit keresztszárait dongaboltozat fedi, a sarokrészek lapos mennyezetét kőlapok boritják, a négyszögü kőlapok összeilleszkedésénél kőből faragott keresztekkel. A falazás az ebben a korban szokásos eljárással készült: a szabályos sorokban elhelyezett, simára faragott kőlapokból felrakott belső és külső falfelület közt keletkező ürt terméskő tölti ki. Kivülről az épületet egymásba metsződő nyeregtetők fedik. A világi jellegü gavitoknak ez a szerkezeti megoldása, amint erre a szakirodalom már rámutatott[1], keletkezését tekintve kapcsolatban áll, ha nem is közvetlenül, az örmény lakóház egyik régi hagyományos formájával, a glhatunnal. A glhatun négyzetes alaprajzu helyiség négy faoszloppal és sajátszerü, fokozatosan kisebbedő négyzetekből és nyolcszögekből álló többszintes mennyezettel. A mennyezet közepén nyilás van, amelyen át a helyiség a megvilágitást kapja és amelyen át a füst távozik.

A XIII. század elejétől kezdve a nagyszámban ismert kolostori gavitokat, a tulajdonképpeni templomokkal ellentétben, rendszerint a belső dekorativ kiképzés gazdagsága jellemzi. Az épitők éppen ezekben a félig világi jellegü épületekben, az előtemplomokban, mutatták be diszitő eszközeiknek egész fegyvertárát.[2] Az agarcini gavit diszitéseit tekintve aránylag

---

1. Sz.D.Liszician. Az örmény parasztlakóházak tanulmányozásához. /A karabahszki karadam/. A Kaukázusi T-téneti és Archeológiai Intézet közleményei. III.köt. Tiflisz.1925. 98. és 1o8. old.
2. Az ovannavanki, szagmoszavanki, tegeri és más, általunk 1936-ban részben tanulmányozott gavitokra gondolunk.

szerény, de egyuttal rendkivül érdekes müemlék. Különösen érdekesek a figurális szobrászati ábrázolások. A sarokrészek menynyezetének kőlapjait rozetákkal, tárcsadisszel, nyolcágu csillaggal diszitették; az egyik kőlapon egy en face ábrázolt madár látható, az északkeleti sarok kőlapjait egészalakos emberi figurák durván kidolgozott frontális ábrázolásai diszitik /lásd 321. old./. Az emberalakoknak feje nagy, az egyik szegélyezett, hegyes süveget visel, jobbkezében pásztorbotot, balkezében keresztet tart. A figura körül háromoldalon felirás fut végig, amelyet eddig nem fejtettek meg. Az északkeleti sarokrésznek egy másik kőlapján ábrázolt emberalak kezében hosszu, végén kiszélesedő tárgyat - nyilvánvalóan kormánypálcát - tart; a figura mellett magas edények /korsók?/ láthatók. Az emberalak körül három oldalon végigfutó felirás szövegének forditása a következőképen hangzik: "Szimeon gondnokról emlékezzetek meg imáitokban."[1] A délkeleti sarokrész kőlapjain ugyanilyen jellegü figurális ábrázolások láthatók: emberalakok kereszttel kezükben és szeráfok. Az alakok mindenütt szembefordulva, s a lábak profilban vannak ábrázolva. A sematikus megoldás, a részletek kidolgozatlansága, a nagyfejü és köpcös alakok ábrázolása jellegzetes vonásai a XIII. századi örmény figurális plasztikának. Ezek a jellegzetességek jól ismertek a hacskarokról /faragott kereszttel és más faragásokkal diszitett emlékkövek, a templomalap tókat ábrázoló dombormüvekről és más reliefekről.

Az agarcini gavitban nem kevésbbé jellegzetes a pillérek és az ezeknek megfelelő falpillérek kiképzése: a két nyugati pillér nyolcszögletü, a keleti pillérek pedig hat féloszlopból álló oszlopkötegnek vannak kiképezve. A falpilléreknek vagy szintén oszlopkötegszerü a kiképzése /ha a középső oszlopkötegekkel összhangban, három féloszlop támaszkodik a falpillérhez/, vagy pedig a háromszög keresztmetszetü falpillérhez két féloszlop tapad. A XIII. századi örmény gavitokra igen jellemző a szimmetrikusan elhelyezett, épitészeti funkciójukban egyenlő értékü elemeknek ilyen változatos dekorativ kiképzése.

---

1. A felirást Sz.T. Jeremjan fejtette meg és forditotta le. Ezért köszönetemet fejezem ki neki.

I/3206. Bné

A szimmetria feloldása sajátos jellegzetessége a XIII. századi örmény épitészeti stilusnak, amelyről a továbbiakban még beszélni fogunk.

Az Istenanya székesegyház - a kolostor központi épülete - eredeti formájában 1071-ben épült fel. /A dátum a templom kapuzatán látható./ A kapuzatot három sor kis stalaktitcella disziti, ami már önmagában is arról tanuskodik, hogy a kapuzat, s vele együtt az épület néhány más része, későbbi időből származik. Ezt a feltevést megerősiti a kapuzaton látható másik dátum: 1281.[1]

Mai formájában az épület nagyrészt XIII. századi alkotás. /Külméret: 14.55 x 10.86 m./ Az épületben a központi, kupolaalatti négyzet alaprajzu rész dominál, a déli és északi keresztszár összeszükült, majdnem elsorvadt, csak a nyugati keresztszár hosszabb kissé. A magas kupoladob, amelyet megnyujtott kup koronáz, négy pilléren nyugszik. A pillérek, amelyekhez féloszlopok tapadnak, az épület déli, illetve északi falához csatlakoznak. Keletről az épületet félköralaku apszis zárja le, mellette kétoldalt hosszukás alaprajzu sarokkápolnák vannak. Tehát a székesegyház a XI.-XIII. századi keresztesalaprajzu kupolás belső terü épületek szokásos szerkezeti megoldását idézi, de leegyszerüsitett formában /hiányzik a két nyugati kápolna és a keleti kápolnák egyszintesek./. Lehetséges, hogy az épület alsó része még a XI. században épült[2], de a felső részek és a tömegek kompoziciós elrendezése kétségtelenül a XIII. századra utalnak. Ezt világosan bizonyitják a keresztszárak oromzatainak, a kupoladobnak és a dobot koronázó kupnak magasitott arányai, valamint az épület dekorativ kiképzésének részletei, különösen a kapubéllet, s a déli és északi homlokzatokba mélyitett fülkék felső részének stalaktitdiszitései.

---

1. A székesegyház épitési dátumára vonatkozóan lásd N.M.Tokarszkij: A régi Örményország épitészete. Jerevan.1946. 177-178.old.
2. A keleti és nyugati homlokzat alsó részén világosan láthatók még a fal átrakásának nyomai.

A keleti homlokzaton, az ikerablak felett, a templom alapitóit ábrázoló dombormü látható: két egészalakos, köpcös, nagyfejü, szerzetes-ruhát viselő figura, akik kezükkel a templom köztük elhelyezett, magasitott arányu modelljére mutatnak. A templom-modell kapuzatát felül szamárhátu iv zárja le, kuppal fedett kupoláján galamb áll. A XIII. század épitészeti stilusának megfelel az Istenanya székesegyház tágas, kerek kupoladobjának kiképzése a páros, csavart kis oszlopokkal, amelyeket ugyanolyan csavart ivek kötnek össze, s amelyek alatt fonadékdisszel boritott szegély fut végig.

Mellőzzük a Grigorij templomtól keletre fekvő, 1244-ben épitett kis Sztyepanosz templom leirását, mert ez az épület a XII. századra jellemző sematizált és kisebbitett utánzata csupán a fentebb tárgyalt székesegyház tipusnak. Áttérünk Agarcin legjelenősebb müemlékének - trapezájának /kolostori ebédlőhelyiség/ vizsgálatára. A trapeza örmény időszámitás szerint 697-ben /1248-ban/ épült,[1] a leirt épületcsoporttól kissé messzebb nyugatra.

A trapeza /lásd 323, 324, 326, 327. old./ hosszukás, téglalapalaku, 9 x 21 m nagyságu terem, amelyet két négyszögletes, ivekkel összekötött pillér két, körülbelül négyzetes alaprajzu részre oszt. Mindegyik négyzetes alaprajzu helyiség terét felül két pár magasra futó és egymást keresztező, kissé csucsos vonalu iv zárja le. Az épületet keresztben áthidaló ivek széles vállkövel ellátott, alacsony féloszlopokra, az épület hossztengelyével párhuzamosan haladó ivek középen az emlitett pillérekre, másik végükkel a terem keskeny oldalainak falkiszögeléseire támaszkodnak. Ilyen módon minden falat három részre tagol két kis féloszlop, illetve falkiszögelés. Az egymást keresztező páros ivek közötti négyzet a terem nyugati részének mennyezetén nyolcszögbe megy át /a sarkok itt félrozettáknak vannak kiképezve/. A terem keleti részének négyzetét bonyolult sztalaktitos boltozat fedi, melynek közepén kis nyolc-

---

K. Kosztanjanc: Krónika a köveken. Bibliotheca armenogeorgica, II. SzPb., 1913 /örmény nyelven/ 92.old. A feliratok forditását itt és mindenütt másutt Sz.T. Jeremjan végezte.

szögü világitónyilás van. Kivül, az egész épület szerény megjelenésének megfelelően, a boltozatok valószinüleg nyolcszögletü hasáboknak voltak kiképezve, kupalaku.felsőrésszel, ugyanugy, mint a rokonjellegü ahpati trapezánál. Az épület belső részében, az emlitettekon kivül, nincs semilyen más diszités.

A falak mentén nagy kőtömbökből összerakott, 45-48 cm-re kiálló kőpadokat helyeztek el. A kőpadok külső élét lekerekitették, hogy kényelmesen lehessen ülni a padokon. Az épületnek két bejárata van: az egyik a nyugati oldalon, a középső falrész egész szélességében, a másik a déli fal nyugati végén, a XIII. században szokásos egyszerü kapubéllettel, kissé csucsos ivvel és négyszögü kerettel. A kapukereten felirás fut végig, melynek szövege az épület rendeltetésére utal /kolostori ebédlő/ és közli az épités dátumát.

A terem a mindkét részének boltozatán lévő nyilásokon és a keleti fal két ablakán át kapja a világitást. A külső, simára faragott kövekkel burkolt falakon sincs semmiféle diszités /a fentebb leirt kapubélléttől eltekintve/.

Amint mondtuk, felülről a trapeza hatalmas belső terét a terem mindkét részében ismétlődő, egymást keresztező ivek rendszere zárja le. A kompoziciós megoldás tehát rendkivül egységes. A teremnek nincs semmiféle olyan diszitése, ami elterelné a tekintetet, s ez természetesen nem véletlen, az épitész a dekorativ kiképzést csak ott türte meg, ahol nem zavarja a fő épitészeti gondolat érvényesülését. Kétségtelen, hogy ez kapcsolatban áll a nem templomi jellegü épület rendeltetésével, mely megkivánta a külső egyszerüséget.

Tulajdonképen a kétrészes termet, amelyben a hatalmas tér hatása szabadon érvényesül, éppen a masziv és sulyos, de egyben szabadon és merészen felemelkedő ivek diszitik. Az egész szerkezeti megoldás rendkivül egyszerü és lakonikus, de a belépőt mégis bámulatba ejti az épitészeti megoldás nagyszerüsége: az épület belső részét ugyszolván teljesen körülfonja az egymást keresztező ivek bordázatának hálója. A mennyezeten mindössze négy pár iv fut át, de ugy tünik, mintha sokkal többet látnánk. Az ivek maszivak és sulyosak, de nem nyomasztóak, a nézőben a belső teret rendkivül világos szerkezeti egységbe

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

foglaló fő strukturális vonalak hatását keltik. Éppen erre törekedett az agarcini trapéza épitője. Sőt mi több, a falak mellett szándékosan helyezett el alacsony féloszlopokat, nemcsak azért, hogy a támasztékokat megerősitse, hanem azért is, hogy az ivek szárnyalását meghosszabbitsa, s hogy igy ezek a tágas termek magasnak hassanak, vagyis más szavakkal - hogy nagyszerübbé tegye a térhatást.

Az agarcini trapeza ihletett alkotása Minasz örmény épitésznek, aki nevét szerényen a nyugati teremrész boltozatának kagylódiszitésére /félrozettájára/ irta fel.

Az agarcini trapeza megadja a vezérfonalat e számos örményországi müemlékről is ismert nagyszerü kompoziciós megoldás genezisének megfejtéséhez. Ezt a szerkezeti megoldást nyilvánvalóan olyan épületeknél alkalmazták, amelyeknél a belső teret szétdaraboló és több részre bontó támaszok nélkül kellett tágas tereket lefedni. Az agarcini trapéza épitője ragyogóan oldotta meg ezt a feladatot, mind technikai, mind müvészi szempontból.

Nyilvánvaló, hogy ez a kompoziciós megoldás nem az egyházi, hanem a világi épitészetben alakult ki, hiszen Örményországban az előrehaladott feudalizmus templomépitészetére, különösen a XII.-XIII. században, nem a tér megnagyobbitására irányuló törekvés jellemző, hanem ennek éppen az ellenkezője. A városok és az éles társadalmi differenciálódással együttjáró városi élet fejlődésének korában, a feudális kolostorok gyors növekedésének korában, a templomok épitésénél - a zárkózott városi közösség egyházközségi templomainak épitésénél éppugy, mint a hübérurak városi vagy kolostori templomainak és más kolostori templomoknak épitésénél - már nem számitottak a nagy néptömegekre, amelyek számára a korai középkorban az óriási székesegyházakat emelték, hanem csak a társadalmilag össztartozó hivők szük körére. A nép nem annyira a templomokban gyült össze, mint a templomok előtt. Mig a korai középkorban /az V.-VII. században és a X-XI. században/ az óriási székesegyházakat feltünő helyeken, nyilt tereken emelték, hogy messziről láthatók legyenek, a XII.-XIII. században a feudális kolostorok és velük együtt templomaik mintegy arra törekedtek, hogy elkülönüljenek, tehát

nehezen megközelithető helyeken - hegyszakadékokban, a hegyek sürü erdőjében, távol a lakótelepülésektől épültek. A társadalmi változások következtében nagymértékben megváltoztak az épitészek előtt felmerülő épitőművészeti feladatok is. Az épitészek, az előző korszakkal ellentétben, nem a templomok belső kiképzését tekintették főfeladatuknak, hanem inkább az épület külső kompozicios megoldására, különösen a homlokzat kiképzésre forditották figyelmüket: az épitész inkább az épület kivülről, mint belülről való megtekintését vette figyelembe és inkább a közelről, mint távolról való hatásra számitott. Éppen ezzel kapcsolatban hatalmas mértékben fellendült ebben a korszakban a homlokzatokat diszitő és az egyes épitészeti elemek felületeit szőnyegként boritó monumentális diszitő kőfaragás. Ezekről a kőfaragásokról még szó lesz a továbbiakban.

Jelen cikkben csak futólagosan érintem ezeket a nagyjelentőségü és bonyolult kérdéseket. A mondottakkal csak meg akartam erősiteni azt az elgondolást, hogy a bordás boltozattal lezárt, támaszokkal nem tagolt tágas belső terek kompoziciója nem alakulhatott ki a templomépitészet körében, s különösen nem a XII.-XIII. század kolostori templomépitészetében. Ennek a térkompoziciónak a genezise valószinüleg a városok világi épitészetével állott kapcsolatban: ez a kompozicios megoldás aszketikusan szerény, jellegében mégis a palotaépitészetre utal. Természetesen jóval a tárgyalt korszak előtt kellett kialakulnia ennek a kompozicios megoldásnak, minthogy a XIII. század épitészetében már egészen fejlett formájával találkozunk. Ezt világosan bizonyitja a fentebb ismertetett anyag is.

Az agarcini trapézához teljesen hasonló az Ahpat kolostor nem kevésbbé remek trapezája /az épités dátumát nem ismerjük/[1]. Az egykor hires ahpati kolostor trapézájában is kétkét tágas, négyszögletes teremrészt látunk, bár itt a terem két részét kerek oszlopok választják el egymástól, s nem pillérek, mint Agarcinban. A befedés rendszere is azonos: kétszer két pár egymást keresztező iv tartja a tetőzetet s az egymást metsző

---

1. Lásd. A.L. Jakobszon. Az V.-VII. századi örmény épitészet rövid története. 195o. 11o.old.

ivek közepén a négyzetek, ugyanugy, mint Agarcinban, boltozatokba mennek át, amelyeknek közepén nyilás van. Ezt az épületet is a legteljesebb egyszerüség jellemzi.- diszités jóformán egyáltalán nincsen, sem belül, sem kivül. Belül még a stalaktitos átmenet sincs meg az oktaéderhez, s kivül, a nyugati oldal nagyon egyszerü kapuzatától eltekintve, nincs semmi disz. A két épület identikus még méreteiben is /az ahpati trapeza belmérete: 9 x 21.4o m/. A müvészi elgondolásában merész, technikai megoldásában kiváló oszlopokkal nem tagolt bordás mennyezetü belső térmegoldás nagyon népszerü volt a XIII. század örmény feudális épitészetben, s ebben a korban számos épületnél alkalmazták. Már 18 ilyen épületet ismerünk. Ezekkel röviden foglalkozunk a következőkben.

Ide soroljuk mindenekelőtt, a trapezán kivül, amelyről fentebb volt szó, az ahpati székesegyház hatalmas gavitja, amelyet Joann Hacsenszkij ahpati püspök épittetett Ivane és Zaharij Dolgorukij parancsára a XIII. század elején.

/Joann 12o5-től az 123o-as évek elejéig volt Ahpat püspöke/.

Az ahpati gavit arról nevezetes, hogy itt, az agarcini és az ahpati trapézától eltérően, az egymást keresztező páros bordaivek rendszere nem az épület hosszában, tehát egymás mellé helyezve, ismétlődik kétszer, hanem egymás felett: a fő, alsó részben és a kupola - négyzetben, ahol ezek az ivek a kisméretü, megnyujtott arányu rotundát tartják.[1] A tömegek lépcsős elosztásával, a fő kompozicios elem ritmikus ismétlésével az a gulaszerü felépités jött létre, amelyet az örmény épitészetben a VII. századtól kezdve követhetünk nyomon.

---

1. A régi örmény épitészet emlékei. Összeállitotta D. Jegiazarov és R. Martyiroszjan, szerkesztette G.D. Grimm. SzPb. 1911. III. - V. tábla. Szemléletes, habár nem egészen hü az épület ortogonális vetületét mutató rajz O. Suazi "Az épitészet története" c. könyvében. /II. kötet. 1937. 2o. old./

Az épület fő centrális négyzetétől két kerek oszlop választja el a szük nyugati részt.[1] A két pár egymást keresztező ivvel lezárt, oszlopok által nem tagolt tér kompozicióját kisebb szerényebb formában találjuk meg a székesegyháztól északkeletre épitett ahpati könyvtárban /az épités dátumát nem ismerjük/. Nagyon érdekes a mskavanki gavit, Kohb falu közelében /noemberjanszki terület, nem messze Ahpattól/. Itt az épület hosszában futó bordák ivei nyugati végükkel nem a falakra támaszkodnak, hanem két különálló oszlopra, ugyanugy mint az ahpati nagy gavitban. Minden valószinüség szerint ennek az épületnek kompozicios megoldásából indult a mskavanki épitész. Ezt bizonyitja az épités dátuma is /a XIII. század első fele/. Teljesen azonos a gandzaszarszki kolostor gavitjának kompozicios megoldása /Gandzaszarszk a Szevan tótól keletre, a régi Haosen területen fekszik /.

Az oszlopokkal nem tagolt tér kompozicijának fejlett formáját figyelhetjük meg Horakert kolostor /alaverdszki terület/ gavitjában. /A székesegyház kapuzatán látható dátum /1251/ valószinüleg a gavitra is vonatkozik/. Az ivek közét kitöltő boltozás nem maradt meg, s ennek következtében napvilágra került a befedés bordás szerkezete.[2] Szerényebb formában ugyanezt a kompozicios megoldást alkalmazták Arakeloc kolostor gavitjában /idzsevanszki terület, Getasen közelében/.és Dehonutvank gavitjában, Getasenben /Getasen terület/.

---

1. Meg kell emlitenünk az épület polichrom jellegét: az ivek között a boltozat, mind az alsó, mind a felső részben, kis sárga és vörös kövek váltakozó soraiból áll. A középső nyugati részben a vörös és sárga kövek minden sorban váltakoznak, s világos kövek emelik ki a lapos keresztboltozat átlóit. Ezenkivül az épületben festett diszitést is alkalmaztak: a nyugati iv párkányzatára vörös és fehér szalagokból álló fonadékos diszitést festettek.

2. Mskavankra és Horakertre vonatkozóan lásd a "Szovjetszkaja Arheologia" XIV. kötetében, 195o-ben megjelent cikkünket, valamint N.G. Buniatov, J.Sz.Jaralov: Örményország épitészete. M.195o. 96. rajz.

A két pár egymást keresztező iv fedémszerkezetének elég fejlett formáját mutatja a Batholemus kolostor gavitja[1] /Van tó közelében/. Az épület nincsen datálva, de aligha épült elébb, mint a XIII. század közepén. A hasonló müemlékek sorában ez a gavit a további láncszemek egyike. Kis méretekben, de jól kiképezve találjuk meg ezt a bordás befedést Szaninban, a harangház kis felső kápolnájában. Az a tény, hogy a bordarendszert olyan kis tér befedésére is alkalmazták, mint itt, szintén azt mutatja, hogy milyen népszerüvé vált Örményországban ez a szerkezet, mely ilyen kis épületeknél inkább csak dekorativ kiképzésnek fogható fel. Ebből a szempontból különösen jellemző a Gegard kolostor /kotajszki terület, nem messze Jerevantól/ egészen kisméretü temploma, amelyben a bordásrendszerü befedés csak hamis látszat, minthogy az egész templom szilákból van kivésve.

Érdekes láncszem a tárgyalt szerkezet fejlődésében Aratesz falu /Mikojanovszki terület, Daralagezben/ templomának 127o-ben épült gavitja[2], amelynél a két hosszanti ivet két tehermentesitő féliv erősiti meg. Az ivek alkotják az épület szerkezeti vázát, s a falak csak a köztük levő felületek kitöltésére szolgáltak./ez a kitöltés itt sem maradt meg, épp-ugy, mint Horakertben/.

Nagyon érdekes, hogy a XIII. század végén a támaszokkal nem tagolt tér bordás befedésének egy egészen sajátos változata is megjelenik. Az épitészek, amint látható, már nem elégedtek meg azzal, hogy a terem befedésére egyszerüen a hosszant és keresztben futó ivek bordarendszerét alkalmazzák: uj kompoziciós hatásokat keresve, nem a terem falaival párhuzamos, hanem átlósan a terem egyik sarkától a másikig áthajló ivekkel fokozták a belső tér dinamikáját. A dinamikus térkiképzés rendkivül jellemző a késő középkori örmény épitészet stilusára.

---

1. W. Bachman. Kirchen und Moscheen in Armenien und Kurdistan Berlin,1913. 323-28. old. a 2o. és a következő képek.

2. MAK.XIII. XXI-XXIII. tábla.

Ilyen szerkezettel találkozunk Aniban az Apostolok templomának gavitjában[1] és Oromajrban /alaverdszki terület a kisméretü Szurb-Hasn templomban[2], ahol igy boltozták be az épület két kápolna közötti középső részét.

A XIII század épitészete kis méretekben, a kupolákban, a hat egymást keresztező iv rendszerét is alkalmazta: az ivek metsződései közötti rész hatszögletü idom. Ilyen az Arkazan faluhoz /ahtinszki terület/ közel épült kolostor gavitjának, a Horakert kolostor 1250-ben épült templomának és a Horanasat kolostor /samsadinszki terület/ 1251-ben épült gavitjának kupolája.[3]

Amint látjuk, az oszlopokkal nem tagolt, bordás fedémmel lezárt tér kompoziciója a XIII. század folyamán mindvégig igen népszerü Örményország feudális épitészetében. De a kolostor-épitészet majdnem kizárólag csak a trapezákaban alkalmazta /Agarcin Ahpat/, vagy még gyakrabban a félig világi, félig egyházi jellegü gavitokban, előtemplomokban - tehát azokban az épületekben, ahol a gyülekezeteket tartották, ahol összegyült emberek beszélgettek egymással, vagyis a rendeltetésüket, funkciójukat tekintve profán épületekben.

Egyáltalán nem meglepő, hogy az örmény épitészek még abban a korban, a XIII. században megpróbálták alkalmazni ezt a világi épitészetben kedvelt kompozicios megoldást magában a templomépületekben is. De ezek a kisérletek egészen különös eredményhez vezettek. A XIII. századi templomokban, vagyis a

---

1. Lásd. K. Leontyev: Ani város romjai. "Zodcsij". 1905. 34.sz. 369. old. A templom rekonstrukcióját lásd. T. Toramanjan:Adatok az örmény épitészet történetéhez. Sajtó alá rendezte K.G.Kafadajan. 1942. 37. old. és 97. old. Fényképet lásd A.L. Jakobszon: Az V-XVII. századi örmény épitészet rövid története. 117. old.

2. Fénykép és rajz az Örmény SzSzK müemlékvédelmi bizottságánál.

3. Lásd N.G. Buniatov, J. Sz. Jaralov már idézett müvében. 95. és 98. rajz.

világi épületektől eltérő rendeltetésü épületekben, amelyekben, amint erre már utaltam, az egybegyültek aránylag szük körére számitottak és kis zárt terek kialakitását kivánták meg, az oszlopokkal nem tagolt térkompozició eszméje eltorzult: a zárt épitészeti rendszer felbomlott. Meggyőző például szolgálhat erre a szagmoszavanki kolostor egyik épülete, amelyet a delizsani területre utazásunk előtt vizsgáltunk meg.

A kolostor /lásd 33o. 331. 332. old./ épületkomplexuma a székesegyházból, annak gavitjából és az Istenanya templomból áll.

1. A Sion székesegyház, amelyet Vacse herceg 1215-ben épittetett, a keresztes alaprajzu, kupolás belső térkiképzésnek ebben a korban szokásos tipusát mutatja, a kereszt oldalszárai rövidek, ugyanugy, mint az agarcini székesegyházban. Az épületen jóformán semmiféle dekorativ elemet sem alkalmaztak, az ablakok feletti egyszerü szemöldökpárkányoktól eltekintve.

2. A székesegyház nyugati oldalához csatlakozó gavitnál a nagy, négyzetes alaprajzu termeknek ebben a korban szokásos kompozicios megoldásával találkozunk: a pilléreket szélesen széthelyezték, a centrális részt egy tizenkétélü csonka gula zárja le, fölé helyezett rotundával, a keleti, az északkeleti és a délnyugati résznek tükörboltozata van, melynek ives felületü keretrésze keskeny. Az északi és a déli részt lapos dongaboltozat, a délkeleti részt keresztboltozat fedi, s végül az északnyugati résznek keresztboltozata van, a sarkokban kis, dekorativ trompusokkal /tölcsérfülkékkel/. Meg kell emlitenünk a középen álló négy pillérnek megfelelő falpillérek változatos kiképzését /lásd 33o. old./. Az emlitett 12 szögletü gula egyik szegmentumát teljesen beboritják a faragott növényornamentumok.

3. Az agarcini trapezáról mondottakkal kapcsolatban a legnagyobb érdeklődésre tarthat számot az 1235-ben épitett Istenanya templom, amelynek egyik része a gavit déli falához épült hozzá. Kurd herceg és felesége Horisah voltak a templomalapitók, akik, egy felirat szerint "a könyvtárat épi-

tették és a kápolnát emelték leányuk Mamahatum nevében"[1]. A könyvtár helyiségéről később beszélünk. Az épület nyugatról keletre nyuló téglalap /lásd 330. 331. 332. és 333. old. / hat kiszögelő féloszloppal, amelyek közül kettő a keleti apszis két oldalán áll /ezek a féloszlopok tulajdonképen az oltár félkörének oldalfalait képező nagy pillérek részei/. Két másik oszlop az ellenkező /nyugati/ oldalon van elhelyezve, s az ötödik és hatodik a déli, illetve az északi fal közepén áll. A féloszlopokat mindenütt pillérekkel erősitették meg. Erre a hat féloszlopra támaszkodnak a magasan felemelkedő csucsivek /lásd 334. és 335. oldalt/: a négyszögletes épület hossztengelyével párhuzamosan haladó két ivet egy keresztben futó iv metszi, még pedig nem a közepükön, hanem kissé keletebbre. A hosszanti irányu ivek keleti és nyugati végét rövid dongaboltozatok, jobban mondva széles boltivek, kapcsolják össze. Egyik oldalról a nyugati boltivre, a többi oldalról a nagy hosszanti ivekre és az azokat keresztező ivre támaszkodik egy alacsony, nyolcszögletü prizma /az átmenet sarkait stalaktit diszitések töltik ki/, amelyet felső nyilással ellátott gömbboltozat koronáz. Tehát a kupola nem az épület közepén van elhelyezve, hanem erősen nyugatra van eltolva. Kivül egy nyolcoldalas kis rotunda emelkedik a gömbboltozat felett, s a rotundát gula fedi. Az épület kompoziciójában világosan kifejezésre jut a gulaszerü felépitès, amit az oltárrész nagyon alacsony félköre is hangsulyoz.

A hosszanti ivek és a velük párhuzamos /déli és északi/ falak közötti keskeny tereket tükörboltozatok sora fedi. A tükörboltozatokat nagyon változatos diszitésekkel dekorálták: cik-cakkos mintáju sávokkal, ötágu és nyolcágu csillagokkal /csillagos ég/, fonadékos diszitésekkel, stb. A délkeleti sarokrészt keresztboltozat fedi, a boltozat tengelyei mentén kirakott kereszttel. A boltozás ilyen variálása csak dekorativ jelentőségü, hiszen a keskeny térközök befedésénél semmiképen sem lehettek szerkezetileg indokoltak a boltozás ilyen sokféle formái. Az épület délkeleti sarkában, az apszis mellett,

---

1. K. Kosztanjanc. Krónika a köveken. 79. old.

két kis négyszögletes helyiség van egymás felett, két szinten, a felső valószinüleg könyvtárnak szolgált. A felső helyiség bejáratához semmiféle lépcső sem vezet fel, nyilvánvalóan a falhoz támaszkodó falépcsőn lehetett feljutni.

Kivül az épületet egymást metsző nyeregtetők fedik, az oromfalakat párkányzat zárja le és az ivek kereszteződésének közepén az emlitett rotunda emelkedik.

Az épületnél figyelemreméltó a dekorativ kiképzés nagy változatossága: az épitész elkerülte a diszitőmotivumok ismétlését a szimmetrikusan elhelyezett és épitészeti szempontból egyenrangu részleteknél, s ezzel szigoruan követte a XIII. században kialakult épitészeti stilus elveit /példa erre Agarcin épitészeti kiképzése is, amelyet fentebb tárgyaltunk/. A belső, vállkővel ellátott oszlopfejezetek sarkait stalaktitok diszitik, néhány oszlopfő oldalrészén tárcsadisz van, az apszis oldalán álló oszlopok fejezetein négyszeres szalagfonadék fut át, mely az apszis falán folytatódik, s az apszis ivének archivoltját sakktáblaszerüen elhelyezett kereszteket alkotó, kétszeres szalagfonadék tölti ki. A boltozatok diszitésének változatosságáról fentebb beszéltem. Ki kell emelnünk az épületbelső figurális szobrászati ábrázolásait: először a pávát ábrázoló reliefet az épület északi pillérét és a keleti falig haladó iv felső részén /az en face ábrázolt páva lefelé néz/, s másodszor az épület keleti részében, a két nagy, keresztben futó ivet összekötő boltozat felületén látható reliefet, mely arkangyalt ábrázolt profilnézetben és szárnyas, madárkarmu /?/ emberalakot szemköztnézetben. A figurák, épp ugy, mint Agarcinban, nagyfejüek, köpcösek, az ábrázolások sematikusak, a részletek kidolgozatlanok.

Különösen gazdag plasztikai diszitésekben a külső homlokzat. A hengertagozattal konturozott kereszt alatt, amelynek szárai háromkaréjos végződésüek, egy ugyancsak keresztalaku ablakot helyeztek el. Az ablakot is körülfogja a keresztet konturozó hengertagozat folytatása, nagy, széles kereszt alakjában. Az ablak és a körülötte lévő széles kereszt közötti felületet dombormüvek boritják. /lásd 336.old./ Az egyik oldalon profilban ábrázolt páva látható, a másik oldalon oroszlán, szin-

I/3206. Bné

tén oldalnézetben, felettük ágon ülő madár /felemelt farokkal és hátrafordított fejjel/. Két rozetta disziti a keresztalaku felület alsó részét. A kereszt félső részének szabad felületét is két rozetta tölti ki. Az egész nyugati homlokzatot, nem nagy méretü, faragott keresztes kövek diszitik.

Érdekes a déli homlokzat: ikerablakát nem a homlokzat közepén helyezték el, hanem eltolták nyugatra; az ablakokat három, kis ivekkel összekötött oszlop keretezi, közös szemöldökpárkányuk alatt oroszlánt ábrázoló relief látható. Még asszimetrikusabb az ablaknyilások elhelyezése a keleti homlokzaton /lásd 332. old./. Az egyik ablaknak /annak, amelyik a templom északi részét világitja meg/ fonadékmintás keretét félkörives disz szegélyezi. Kétoldalt az ablak felső részén ágakon ülő, fejüket oldalra fordító, leeresztett farku pávák láthatók. A nyugati homlokzat ablaka mellett látható páva ábrázolása ismétlődik ezen a kompozición. A keleti homlokzat páváit bevésett vonalakkal ábrázolták /lásd 337. old./. Ezt az eljárást nagyon ritkán alkalmazták az örmény monumentális diszitőmüvészetben.[1]

Tehát a szagmoszavanki templom sajátos változata a támaszok által nem tagolt belső térkiképzésnek, amelynél egymást keresztező ivek hordják a kupolát. Ez a szerkezet itt leegyszerüsitett, s még hozzá eltorzitott formában jelenik meg: a két hosszanti ivet csak egy iv keresztezi, a második heveder a két hosszanti iv nyugati végei közötti boltiv. A kupola tehát nem az épület közepén van, hanem jóval nyugatabbra tolódott el. Asszimetrikus szerkezet jött létre, melyet belül nagy mértékben lepleztek a mélyen benyuló, alacsony apszissal, mintegy elválasztva az épület belső terétől a keleti részt. Ha belépünk az épületbe, az a benyomásunk, hogy a kupola majdnem a középen van.

---

1. Lásd Amagu faluban a noravanki kétszintes templom kapuzata felett a tympanon diszitését.

Az épület asszimetrikus kompoziciós megoldásának megfelel a homlokzatok kiképzésének jellege: az ablaknyilásokat is a szimmetria betartása nélkül helyezték el. Ugyanezen az elven alapul az épület belső dekorativ elemeinek elrendezése, amiről fentebb már beszéltünk. Az asszimetrikus jelleg megmutatkozik a különbözőképen kiképzett épületek egymáshoz kapcsolásában is: a négy épületből álló komplexumhoz egy kupolás épület /a székesegyház/ és két rotundával koronázott épület /a gavit és az utoljára leirt templom/ tartozik. Mind a négy épületet a szimmetria elvének tiszteletbentartása nélkül épitették egymás mellé /kivétel a gavit a székesegyházhoz való viszonylatában/, de elrendezésüknél mégis egy kompoziciós centrumhoz igazodtak, mely az épületeket egységbe foglalja. Ennek következtében az épületkomplexum minden részének elhelyezése kiegyensulyozottnak tünik, különösen az ovannavanki ut felől nézve[1], s az épitészeti együttes tömegeinek elrendezésében azt a festőiséget látjuk, amelyet ugyanebben a korban a görögkelet és Bizánc /Konstantinápoly/ épitészetből is ismerünk.

Vagyis az asszimetria egyáltalán nem véletlenszerü jelenség, hanem sajátos müvészi elv, mely megmutatkozik mind az egész épületkomplexum kompoziciós megoldásában, mind a komplexum egyes elemeinek - az épületeknek kompoziciós megoldásában és dekorativ kiképzésében. Az ilyen épitészeti és dekorativ kiképzés alapja, véleményem szerint, a festőiségre való törekvés /ha a festőiséget nem a szem számára kellemes rendszertelenségnek fogjuk fel/. Hajlamos vagyok arra, hogy ebben az asszimetriában az egész késöközépkori örmény épitészetre jellemző stilus egyik megnyilvánulását lássam. Ezt a stilust, természetesen elsősorban az épitészeti sajátosságok feltételeit figyelembevéve, "festői" stilusnak nevezhetnénk.

E stilus fejlődése összefüggött azzal, hogy a XII.-XIII. századi örmény épitészetben az épülethomlokzat dekorativ kiképzése nagyjelentőségü feladattá lett. A homlokzat diszitése az épitészek figyelmének jóformán középpontjába került, az épület külső kiképzése a legfontosabb feladatok egyike ebben

---

1. Vagyis a kolostorhoz vezető főut felőli oldalról.

a korban. Ez a probléma felvetődött már az előző korszakban, a X-XI. században is, de most uj eszközt alkalmaztak megoldására: a sokszinü diszitést. Az épülethomlokzatra mintegy átvitték a gazdagok házainak falait boritó sokszinü, szövevényes mintákat. A kapuzatok körül nagy felületeket mozaikberakásokkal boritották. A berakásokat különböző szinü, csillag, kereszt, rombuszalaku tufalapokból állitották össze. Ez a diszités örményországi eredetü, s szintén az örmény világi épitészettel, elsősorban a főváros, Ani épitészetével áll kapcsolatban: Aniban, a paloták kapuzatán találkozunk vele először.[1] A sokszinü mozaikdiszitésnek ez a rendszere jól ismert a perzsa diszitőművészetben is, mind ebben, mind a következő korszakban, de ott a kőlapok helyett a természetes kövek sokszinüségét utánzó különböző szinü mázas csempéket alkalmazták.[2]

Az épülethomlokzat sokszinü diszitése egyik eredeti eljárása lett annak a stilusnak, amelyet feltételesen a késő középkori örmény épitészet "festői" stilusának nevezhetünk: ezt a diszitőeljárást a legkülönbözőbb fajtá épületeken alkalmazták - a palota és templomépitészetben, a karavánszerájok épitészetében, sőt az erődítmények épitkezéseinél is.[4]

---

1. A paron palotájára gondolok /lásd N.J.Marr: Ani. 1934 93-94. old.; I. A. Orbeli. Ani város utmutatója. 1910. 35-37.old./, valamint az u.n. "Szargisz palota"-ra /lásd A.L.Jakobszon már emlitett müvét. 101.old./

2. I. A. Orbeli: Muzulmán csempék. 1923. 17-18. old.

3. Ani városban a karavánszeráj-vendégfogadóra gondolok.

4. A XIII. században Ani város falainak sötétsárga tufatömbökből álló burkolatára különböző szinü - vörös és fekete - köveket illesztettek, amelyekből nagy görögkereszteket raktak ki a lépcsős alapon és övdiszitéseket /sürün egymásmellé helyezett, vagy saktáblaszerüen elrendezett kövekből/. Egy helyen a kapu felett az egész falat sakktáblamintáju kirakás disziti /az u.n. "Sakktábla-kapu"/. Ezenkivül egyes tornyokon kék kobaltüveg gömbökből raktak ki kereszteket./lásd N. J. Marr: Ani. XXXIX. tábla./

I/3206. Bné

Később ez a mozaikdiszités lényegesen megváltozik, a különböző szinekből összeállitott mozaikberakást mozaik imitációval helyettesitik, ugy, hogy nagy kőlapokon faragnak ki bevésett mustrákkal diszitett csillagokat, kereszteket, rombuszokat. Az ilyen mozaikimitációknál a kivésett figurák kiemelkednek az alapsikból, s igy a szinhatásokat fény-árnyék hatások helyettesitik.[1] Tehát a fény-árnyék játéka a monumentális diszitőművészetben továbbfejlesztése volt a XIII. századi örmény épitészetben jelentkező festői törekvéseknek.

Ennek a diszitőeljárásnak a példáit örmény földön mindenütt és nagyszámban megtaláljuk.[2] Külön ki kell emelnünk

---

1. I.A.Orbeli: Muzulmán csempék. 2o. old.

2. Idézek néhány példát. Remek példája ennek a diszitésnek a gavit bejárata Ovannavankban /Szagmoszavank közelében/. Hasonló csillagok, de egyéb reliefmintákkal boritott alapon kivésve, diszitik Jegvartban a sirtemplom felső emeletének kapuját és az oromzat párkányát. Ugyanezt az eljárást alkalmazták Aniban, a Bahtageki templomban, a Gondzaszarszki kolostor kapuzatának diszitésénél, stb. A növénymintás diszitéssel boritott reliefcsillag kedvelt diszitő motivuma a XIII. századi keresztes emlékköveknek, pl. a Noravankban látható emlékköveket is ilyen motivumok diszitik. /Kaukázusra vonatkozó archeológiai anyag. XIII. 177. old. XXXVIII. tábla, 83, és 84. rajz/. Gegardban /ugyanott V. tábla/. Nor-Getikben a Grigorij kápolna nyugati fala mellé állitott két remek keresztes emlékkövön is ilyen diszités látható. /26.rajz; az egyik emlékkövet jelenleg a Jerevánl Állami Történeti Muzeumban őrzik./

gaszagmoszavanki gavit kapuját /épült 1215 és 1235 között/. A kapuzat kiképzése aránylag szerény, de arról nevezetes, hogy együtt találjuk mindkét eljárást: a kapu tympanonját ötágu csillag formáju lapok diszitik, de feljebb a vakárkád tympanonján, ezeknek imitációit /reliefszerüen kivésett csillagokat/ látunk. Másik példája ennek a diszitésnek Nor-getikben a Grigorij kápolna, amelyről később beszélünk.

Az örmény épitészet fény-árnyék hatásokra törekvő "festői stilusának" fejlődése még folytatódott. Az idők folyamán, még pedig elég gyorsan, kiterjedt az épitőművészeti alkotómunka minden területére, elsősorban a szorosabb értelembe vett épitészeti kompoziciós megoldásra. Ez megnyilvánul az épitészeti kompozició komponenseinek legnagyobb változatosságára való törekvésben, a különbözőképen kiképzett épitészeti elemek sokféle variálásában, mely szinte megmozgatja az épitészeti formákat és tömegeket. Az épület belső egész kompoziciós kiképzése dinamikussá válik, a fényárnyék kontrasztok uj lehetőségei bontakoznak ki. A dekorativ kiképzésről a "festői stilus" átterjedt az egész épitészeti kompoziciós megoldásra. Végül megnyilvánult az egész épitészeti együttes kialakitásában is. Feltételezhető, hogy az asszimetria müvészi elve az olyan épületek és épületkomplexumok kompoziciós megoldásának, amelyeknek jellemző példája a Szagmoszavanki épitészeti együttes. Ezért a leghelyesebb az a felfogás, hogy az asszimetria egyik megnyilvánulása a "festői" épitészeti stilusnak, melynek jellegzetes sajátossága a dinamikus mozgalmasság. Lehet, hogy ez magyarázata a későközépkori örmény épitészetben olyan széleskörüen elterjedt asszimetriának is. Természetesen az asszimetria, különösen a nagy épitészeti együtteseknél, például a kolostorok épületkomplexumainál, nagyon gyakran a beépitési ösztönösségével állt kapcsolatban /ugyanugy, mint a lakóházépitkezésnél/, vagy pedig a terepviszonyokból következett, amelyek nem engedték meg a szimmetrikus tervezést. De a későközépkori Örményország uj épitészeti stilusának kialakulása során ez az asszimetria müvészi módszerré fejlődött és kisebb nagyobb mértékben az épitészetben a müvészi gondolat egyik kifejezőeszköze lett.

I/3206. Bné

A "festői stilus" jellegzetességei mellett Szagmoszavankban ki kell emelni még egy jellegzetes vonást: a templomhomlokzatoknak fentebb leirt ablaknyilásai egészen kisméretüek, különösen a keleti oldalon, s ez félrevezeti a nézőt az egész homlokzat méreteit illetően. A kisméretü épitészeti elemek alkalmazását megtaláljuk belül is: az épület oldalrészeinek boltozatai formájukban nagyon változatosak, de egészen jelentéktelen méretüek. Mindez rendkivül jellemző a XIII. század feudális örmény épitészetére: a kis, sőt amint lejjebb meglátjuk, néha egészen kisméretü épületeknél az épitész törpeméretü részleteket és diszitéseket alkalmaz, amelyek mintegy leplezik ezeknek az intim, feudális jellegü épületeknek az igazi méreteit.

A szagmoszavanki templomban eltorzitott változatát láttuk az egymást keresztező ivek rendszerének, ennek az épitészeti logikájában ragyogó kompoziciós megoldásnak, mely olyan tökéletes formában jelenik meg az agarcini és ahpati trapezában.

Liboro Aliz:

1953-ban Magyarországon megjelent épitészet-történeti és épitészetelméleti tárgyu könyvek folyóiratcikkek és sokszorositott kiadványok jegyzéke.

Balogh Jolán: A magyar renaissance épitészete. 58. o. É.M. könyvkiadó.

- " - : A budai királyi várpalota rekonstrukciója. Müvészettörténeti Értesitő, 1952, 29-41.o.

Bardon Alfréd: Az alkalmazott képzőművészetek technológiája. Mérn.továbbképző, 1792.sz.

Beck András: Szobrászatunk néhány kérdéséről. "Szabad Müvészet" 1953. évf. 120-125.o. Képek.

Benkhard Ágost: Épitészeti tervezés a Kongresszus óta. "Magyar Épitőművészet", 1953. 1-2 sz. 9-11. o.

- " - A Miskolci Rákosi Mátyás Nehézipari Egyetem. A Magyar épitőművészek Szövetsége vitája. "Magyar Épitőművészet", 1953, 1-2 sz. 19-40.o. Képek.

Bonta János: Sokemeletes szovjet házak épitészetének kérdései. Mérn.továbbképző. 1789.sz.

Borbiró Virgil: Stilusváltozás a XV.-XVI. századi olasz és francia épitészetben. Mérn. továbbképző. 179o.sz.

Borbiró - Valló: A magyar városépitéstörténeti kutatás feladatai és módszertana. Településtudományi közl.1953.ápr.

/Barjóczi László/: Kritika. Brigetio. Arch. Ért. 1953. 2.sz. 159-161. o.

/Capenko/ : Kritika a "A szovjet épitészet realista alapelvei" c. könyvéről.

Csányi Károly: A magyar interieur. "Magyar Épitőművészet", 1953. 7-8, 221-228. o. Képek.

Csemegi József: Módszeres müemléki kutatás a szocialista müemlékvédelem szolgálatában. Ép.tört. és elm. közl. 2.sz. 3-22.o.

I/3206. Bné

Davüdov: Az épitészetelmélet és gyakorlat néhány kérdése J.V.Sztálin "A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban" c. müvének és a XIX. Pártkongresszus határozatainak fényében. Ép.tört. és elm. közl. 2.sz.-nak melléklete. 19.o.

- " - : Az épitészetelmélet és gyakorlat néhány kérdése. "Magyar Épitőmüvészet", 1953, 7-7, 240-248 o. Képek.

Brenner: Építési övezetek tervezett beépitettségének meghatározása. Településtud.közl. 1953. dec. 137-173.o.

- " - : Kina építészeti hagyományai és feladatai a felszabadulás után. "Magyar Épitőmüvészet", 1953. 7-8.sz. 254-256.o.Képek.

Dániel Péter: Megjegyzések Major Máté "Építészet és társadalom" c. könyvéhez. "Magyar Épitőmüvészet". 1953. 9-1o sz. 317-318 o.-

Dercsényi-Gerő: A sárospataki Rákóczi-vár. Képzőmüvészeti Alap 26 l. 26 t.

Faragó Kálmán: A város lakóterületének tervezése. Mérn.továbbképző. 1798.sz.

Faragó-Heim-Keresztély: Magyar városok szanálási módszerei. Tanulmány tervezet. Településtud.közl. 1953. ápr. 147-151 l.

Farkasdy Zoltán: Szemléletünk gyakorlata. "Magyar Épitőmüvészet", 1953. 3-4 sz. 11o-116 o. Képek.

Fedorov: Leningrád ujjáépitésének néhány kérdése. A városépités. /Részlet a Nagy Szovjet Enc.-ból/ Településtud. Közl. 1953. ápr. 152-17o o.

- " - : Bukarest város szocialista ujjáépitésének általános terve. Településtud.Közl. 1953.ápr. 171-186 o.

- " - : Az együttes problémája a szovjet építészetben. "Időszerü épitőmüvészeti kérdések" 2.sz. Magyar Épitőmüvészek Szövetsége kiadása. 1o6.o.Képek.

Fedorov: A tömeges lakóházépités épitészeti tervezése. "Időszerü Épitőművészeti kérdések" 3.sz. 47.o.

Fejős Imre: A Nemzeti Muzeum tervezett loggiái. "Magyar Épitőművészet", 1953, 5-6.sz. 176-180 o.Képek.

Fónyi Géza: Sztálinvárosi mozaikok. "Szabad Művészet" 1953. 186-189 o. Képek.

Fehér Géza: Zalavári ásatások. Arch. Ért. 1953, 1.sz. 31-52 o. Képek.

Fürst-Major-Sós: A regionális tervezés alapkérdései. Településtud. közl. 1953. december 17-52 o.

Gerő László: A budai vár helyreállitásának müemléki problémái. Épit.tört. és elm.közl. 1953. 1.sz. 39-52.o.

- " - : Utmutató a topográfiai anyag "Vár"-anyagához. Magy.Tud.Ak. kiadványa p:33.Képek.

- " - : Magyar városképek. É.M.könyvkiadó, 108 o.

- " - : Dunántuli városok.épitészeti jellege. Mérn. Továbbképző. 1791.sz.

- " - : Az épitészet koraeklektikus stilusa. "Müvészettört. Értesitő" 1952, 99-107.o.

Granasztói Pál: A görög és római lakóházak. A mediterrán világ az ó-korban. Ép.tört. és elm.közl. 2.sz. 56-64.o.

- " - : A rennaissance és a barokk kor városépitési teoretikusai. Településtud. közl. 1953.julius 83-117.o.

- " - : Zöldterületek tervezése magyar településtervezési vonatkozásban. Tanulmány tervezet. Településtud.közl. 1953.ápr. 143-146.o.

Hahn Géza dr.: A településegészség-tudomány aktuális problémái. Településtud.közl. 1953. jul. 134-207.o.

Heim Ernő: A település területének felhasználása. Mérn.továbbképző. 1797 sz.

Hergár Viktor: Közmütervezés városrendezési vonatkozásai. Településtud.közl. 1953 ápr. 1-89 o.

Hermány Géza: Gerő László: "Magyar Városképek" c könyvéről.

- " - : A Népstadion tervezés-története. Magyar Építőművészet, 1953. 9-10.sz. 338-345 o. Képek.

Héjj Miklós: Beszámoló a visegrádi Mátyás-palota 1952.évi feltárási munkáiról. Arch.Ért. 1953. 1.sz. 64-66.o. Képek.

Imrényi Imre: A Bécsikapu-tér 7.sz. épület története. Magyar Építőművészet 1953. 3-4.sz. 117-120 o. Képek.

Juhász Miklós: Városmérés, alaptérkép szerkesztés. Mérn.továbbképző. 1796.sz.

Kardos György: Építészettörténeti és építőművészeti tanulmányok. É.M. könyvkiadó. 166 o. 84 kép.

- " - : Magyar klasszicista építészet. É.M. könyvkiadó. 90 o. Képek.

Kovács-Zsuzsa: Kozmopolitizmus és giccs. "Magyar Építőművészet" 1953. 7-8.sz. 204-207 o. Képek.

dr. Kovács József: A helynévtudomány településtudományi vonatkozásai. Településtud.közl. 1953. dec. 173-182 o.

Kulaga: Orosz hagyományok a szovjet városépitészetben. Településtud.közl. 1953. dec. 113-137 o.

Lux László: Az építészek uj nagy feladatai. "Magyar Építőművészet". 1953. 9-10.sz. 261-263 o.

- " - : A szocialista realizmus építészetének problémáiról. Megjegyzések Novák Péter cikkéhez. "Magyar Építőművészet" 1953 9-10. 288-292 o.

Major Máté: A Magy. Tud. Ak. Éptört. Főbizottságának szerepe és feladata a magyar építészettörténettudomány területén.
Ép.tört. és elm.közl. 2.sz. 64-71.o.

- " -: Építészet és társadalom. É.M. könyvkiadó. 72.o. Képek.

- " -: Az épülő kommunizmus képzőművészete. Akadémiai könyvkiadó.

- " -: Az imperializmus építészete. Mérn.továbbképző.

I/3206. Bné

Marjalaki Sándor: Városépités szervezése. Mérn.továbbképző. 2119 sz.

Mihajlov : "Épitészet" cimszó a Nagy Szovjet Enc.-ból. É.M. könyvkiadó. 15o o. 146 kép.

Novák Péter: Haladó hagyományaink kérdéséhez. "Magyar Épitőművészet" 1953, 5-6.sz. 16o-168 o. Képek.

Nyitrai Elek: A kormányszékek Budára helyezése és a téglaipar II. József korában. Ép.tört. és elm. közl. 2.sz. 42-55.o.

Papp Imre: Városrendezés, tervfajták és előkészitő vizsgálatok. Mérn.továbbképző. 1795 sz.

- " - : Városképi és müemlékvizsgálatok. "Magyar Épitőművészet" 1953, 5-6 sz. 181-183 o. Képek.

Pogány Frigyes: A szobrászat és épitészet kapcsolatáról. "Szabad Művészet", 1953, 5.sz. 21o-215 o. Képek.

- " - : A lengyelországi müemlékhelyreállitás módszerei és azok tanulságai magyar vonatkozásban. Ép.tört. és elm.közl. 1953. 1 sz. 8-39 old.

- " - : Az esztétikai normák és a művészeti nevelés. Ép.tört. és elm. közlemények. 2 sz. 42-55.o.

Pogány-Horler: A müemlékek nyilvántartása. BUVTI kiadványa 1-49 o. Képek.

Pogány-Heckenast: Pécs városközpontja. Településtud. közl. 1953. dec. 52-7o o.

Pogány-Granasztoi-Fürst: Városkompozició, városépitészeti együttesek. Településtud.közl. 1953. dec. 7o-78 o.

Preisich Gábor: Budapest városrendezési problémái. "Magyar Épitőművészet" 1953. 5-6.sz. 139-148.o.

- " - : A szocialista városépités alapfogalmai. Mérn.továbbképző 1794 sz.

Preisich-Szimély: A magyar városok városkörnyéke tervezésének irányelvei és metodikája. Településtud.közl. 1953. julius 3-83 o.

I/3206. Bné

Radnai Lóránt: Várpalotáról. "Magyar Épitőművészet" 1953. 5-6 sz. 152-155 o. Képek.

Révhelyi Elemér: A veszprémi vár épületei. "Magyar Épitőművészet" 1953, 1-2 sz. 51-55 o.

Rados Jenő: A magyar klasszicista épitészet hagyományai. É.M. Könyvkiadó.

Szabó Dezső: A városi közlekedés egyes kérdései. Mérn. továbbképző. 2o88 sz.

Szántó Imre: A cserszegtomaji /Veszprém m./ koravaskori és koracsászárkori urnatemető. Arch. Ért. 1953. 1.sz. 53-62 o.

- " - : Tanulmányok a Szovjetunió épitészetéről. Szerk. Perényi Imre és Novák Péter. É.M. könyvkiadó. 136 o. 51 kép.

Türr Ervin: Savaria aquaeductusa. Erch. Ért. 1953. 2.sz. 123-133 o. Képek.

Vargha László: Fejezetek a magyar népi épitészet köréből. Mérn. továbbképző.

Vértes László: Az őskor társadalmának néhány kérdéséről. Arch. Ért. 1953. 2.sz. 89-1o5.o.

Vidor Ferenc: Budapest környékrendezési tervének egyes kérdései. Településtud. közl. 1953. dec. 76-94. o.

Zádor Anna: A magyar klasszicizmus épitészeinek társadalmi helyzete. É.M. könyvkiadó. 72.o.

- " - : A Magyar Nemzeti Muzeum. Képzőművészeti Alap kiadása.

Zolnay László: A XIII-XIV. századi budavári királyi szállás-hely. "Müvészettörténeti Értesitő" 1952, 15-29 o.

Ybl Ervin: Petschacher Gusztáv épitészete. "Müvészeti évkönyv" 1952. 177-192 o.

Dercsényi-Csatkay stb.: Sopron és környéke müemlékei. Magyarország müemlékeinek topográfiája sorozatban. Akadémia könyvkiadó, 57o o.

I/3206. Bné

Városképi vizsgálatok: Sopron /MMOK/
Balassagyarmat /VaTI/
Bonyhád /VaTI/
Celldömölk /VaTI/
Gyula /VaTI/
Kecskemét /VaTI/
Makó /VaTI/
Mór /VaTI/
Nagykálló /VaTI/
Nagykanizsa /VaTI/
Sárvár /VaTI/
Sümeg /VaTI/
Szarvas /VaTI/
Szekszárd /VaTI/
Szentes /VaTI/
Szigetvár /VaTI/
Vasvár /VaTI/

T A R T A L O M

		Oldal
Vargha László:	Magyar népi müemlékek. A népi müemlék fogalma és jellege. /Akadémiai felolvasó előadás.	1
Hozzászólás Vargha László akadémiai felolvasó előadásához /Tálasi István./		18
Nyitrai Elek:	Épitkezések és téglaégetők Budán a szatmári békét követő korban.	21
Várnai Dezső:	Az esztergomi vár kőfaragó jelei.	49
Szemle.		77
	A magyar müemlékvédelem eredményei és hiányai 1953-ban./Gerő László/	
	A Magyar Épitőművészet Szövetsége Épitészetelméleti és Kritikai Szakosztályának működése 1953-ban. /Novák Péter./	
Anyag és adat.		92
	A.L.Jakobszon: Örményország középkori épitészetének történetéből.	
	1953-ban Magyarországon megjelent épitészettörténeti és épitészetelméleti tárgyú könyvek, folyóiratcikkek és sokszorositott kiadványok jegyzéke.	

- - -

Felelős szerkesztő és felelős kiadó:

Épitőipari Müszaki Egyetem
II.sz.Épitészettörténeti Tanszék.
Tanszékvezető egyetemi tanár:Major Máté.
Budapest, XI.Budafoki u 4-6.

Jegyzetsokszorositó Üzem I.sz. Telepe,VIII.Rákóczi-ut 15.-I/3206.
Fv: Csajági István

BIBLIOTHECA ACADEMIAE SCIENTIARUM HUNGARICAE
MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA
BUDAPEST